

K 10668
2

1951年5月
210-307033

10.668
2
15
ქუთაისის ამხანაგთმის გამთავა
№ 10

საქართველოს

ისტორია

თავადის ს. შარათაშვილისა

ნათარგმნი ს. ხუნდაძის მიერ

ტ ვ ე უ ლ ი I

საქართველოს ძველი ისტორია

ქუთაისი 1895

Типо-Литография Н. И. Гамзели.

9(47.322)

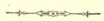
ქართლის სასაზღვრო-საგარეო
№ 10

საქართველოს

ისტორია

თავადის ს. შარათაშვილისა

ნათარგმნი ს. ხუნდაძის მიერ

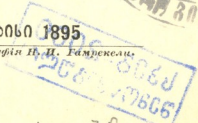
რ ვ ე უ ლ ი I

საქართველოს ძველი ისტორია

ჭუთაისი 1895

Типо-Литография Н. И. Гамрекели.

899.14
2
10.668

01 28

ქმუცნობაცხცქ

ცნობები

ქმუცნობები

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 23 Марта 1895 г.

ს. ი. ი. ი. ი. ი.

ქმუცნობები

სკვვ-2000
უამრავულია

მ თ ა რ გ მ ნ ე ლ ი ს ა გ ა ნ .

ქართულ სიტყვიერების მოკვარულმა ქუთათურ-მა წრემ 1885 წელს გადაწყვიტა სულხან ბარათაშვილის ისტორიის ქართულად გადმოთარგმნა და ეს საქმე მიანდო ორს პირს: ამ სტრიქონების დამწერს და აწ განსვენებულს **მ. მკედლიძეს**. მიყავით ხელი თარგმნას, — მაგრამ უღმობელმა მკვლელმა უდროოდ გააგდებია კალამი ხელიდან პატიოსან მოღვაწეს.

ბანსვენებულმა მოასწრო მხოლოდ სამის თავის გადათარგმნა («საქართველოს ძველი ისტორია», თავები I, II და III). ჩვენ ის თარგმანი, ენის ერთგვარობისათვის, ჩვენს თარგმანს შევუთანასწორეთ და ამ სახით ვბეჭდავთ მას.

ქუთაისი. 17 მარტს 1894 წელსა.

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

ქართველ ხალხის

პირველი გადმოცემანი

(ქართველთა მომდინარეობის დროიდან სამეფოს დაარსებამდე).

I.

ქართველ ხალხის მომდინარეობა და მისი დასახლება კავკასიაში.

პირველი ხმელთაყელი შავისა და ძასპიის ზღვას შუა, პრეზის მდინარიდან ქავკასიის მთების სათოვლო ზურგამდის, უძველეს დროშივე მოსახლებული იყო ხალხით, რომელსაც ახლა ქართველებს უწოდებენ. ამ ხალხის დასაწყისი კაცთა პირველ საზოგადოებათა დაარსებამდის მიაწევს და იმავე წყვედიადით არის დაფარული, რომელიც გარს არტყია ქალდეველთა და საზოგადოთ აღმოსავლეთის ყველა პირველყოფილ ხალხთა მომდინარეობის ისტორიას. მც-და-თუთხმეტმა საუკუნემ განვლო მას აქეთ, რა რომ მწერლობა და ისტორიული ლიტერატურა დაარსდენ. მც-და-თუთხმეტის საუკუნის განმავლობაში ფილოსოფიური ჭკუა ამაოდ ცდილობს წყვედიადის განათებას: ყოველ მეცადინეობის ნაყოფი არის მხოლოდ გონებითი დასკვნა, რომელიც გვირკვევს კაც-

თა პირველ საზოგადოებათა მომდინარეობის მართლ საზოგადო ბუნებრივ ხასიათს; კერძო გარემოებანი კი, რომელნიც ყოველ ხალხის ცხოვრების განსაკუთრებულს ინდივიდუალურ ხასიათს შეადგენენ, სრულიად გამოუცნობელნი რჩებიან. ახლანდელ დროში ენათ ცოდნა და ფიზიოლოგია უმტკიცეს საშუალებად მიაჩნიათ რომელიმე ხალხის დასაწყისის გამოკვლევისათვის, მაგრამ გამოკვლევის ამგვარ სახსარს ჯერ არ აქვს ფეხი მოდგმული და შეუძლია მხოლოდ მომდინარეობისა და ხალხებთან მიმოსვლის ოდნავ გამოცნობა; იმის შესახებ კი, თუ რაში მდგომარეობდა ეს მიმოსვლა, ამ გვარი გამოკვლევა არაფითარ ცნობას არ გვაძლევს. ამიტომაც ძველმა ისტორიამ უნებლიედ უნდა მიმართოს ზღაპრულ გადმოცემებს: ისტორიკოსი ცდილობს, რომ ქვეშაირიტების მცირედი კვალი იპოვოს ამ გადმოცემებში.

ძნელია და თითქმის შეუძლებელიც იმის გამოკვლევა, თუ როდის და ვისგან არიან თავდაპირველად შეკრებილნი და მატიანეში შეტანილნი ქართველ ხალხის სიტყვიერი გადმოცემანი. მაგრამ საქართველოს ისტორიულ ლიტერატურის დასაწყისი უეჭველად უძველეს დროს უნდა ეკუთვნოდეს. ბევრია იმისთანა ხალხი, რომელსაც საკუთარი მწიგნობრობა არ აქვს და რომელიც თავის გადმოცემებს სხვის ანბანის შემწეობით სწერს; იმისთანა ხალხი კი ერთიც არ მოიძებნება, რომელსაც მწიგნობრობა ჰქონდეს და თავისი მატიანე კი არა.

ლიტერატურის შემწეობით გადმოცემათა დაცვა კა-
კობრიობისათვის აუცილებელს ბუნებით საჭიროე-
ბას შეადგენს და ამიტომაც ჩვენ გვაქვს საფუძველი
ვიფიქროთ, რომ ქართულ მატთანთა არსებობა და-
წყებულა ქართულ ანბანის გამოგონების პირველ
ხანებშივე, ე. ი. ქრისტეს წინეთ მე-III საუკუნეში,
და მას შემდეგ ქართველ ხალხის ცხოვრებაში ყო-
ველთვის ყოფილა.

შმათავრესი ქართული მატიანე, ესრედ წოდე-
ბული «ქართლის ცხოვრება», რომელშიაც დაცულნი
არიან უძველესი გადმოცემანი, მე-XIII საუკუნეშიაც
კი იყო ცნობილი თვით ამავე სახელწოდებით. მასულ
საუკუნის დასაწყისში, მეფის მახტანგ VI ბრძანებით
ის მატიანე შესცვალა ანუ, როგორც მახტანგ მეფის
შვილი მახუშტი გვარწმუნებს, გაასწორა სწავლულ
კომისიამ; ამ უკანასკნელმა შეკრიბა ხსენებულ მა-
ტიანის რამდენიმე ხელნაწერი ეკზემპლიარი, სა-
ეკლესიო გუჯრები და ადგილობრივ წარჩინებულ
გვართა სიგელები, აგრეთვე სპარსული და სომხური
ისტორიული წიგნები, შეუმოწმა ისინი ერთმანერთს,
შემდეგ შეასწორა და შეავსო ერთი უძველესი ხელ-
ნაწერთაგანი და გამოსცა ის იმ სახით, როგორც
არის ახლა დაბეჭდილი მახტანგის «ქართლის ცხოვ-
რება». მაგრამ ამ კომისიის მოქმედებით გასწორდა
ეს მატიანე, თუ იმის უარესად დამახინჯდა, სანამ მახ-
ტანგის მეფობამდის იყო—ამის გარჩევა მხოლოდ
მაშინ შეიძლება, თუ რომ ხსენებულ მატიანის

პირველი დედნები გვექონოდა ხელში.

ახლანდელ მატიანის სხვა და სხვა ნაწილებს სხვა და სხვა ხასიათი აქვს: ზოგიერთი ადგილები თავისი კილოთი დაბადებას მოგვაგონებენ და ზოგიერთი კი—ან სომხურ ისტორიასა და ან სპარსულ პოეზიას. შესახებ იმისა, თუ რამდენად მართალია ფაქტები და ქრონოლოგიურად დაწყობილი—ჩვენ გვექნება შემთხვევა ჩვენს წერილებში მკითხველებს მივსცეთ ანგარიში; მაგრამ მას შემდეგ, რაც მახტანგის კომისიამ გადააკეთა ეს მატიანე, ჩვენ არა გვაქვს უფლება, რაიმე სწორი და მეცნიერებისათვის სასარგებლო დასკვნა გამოვიყვანოთ იმ ფაქტების შეხედულებითა და დაფასებით, რომელიც ამ მატიანეში მოუქცევიათ. ჩვენის აზრით, ამ მატიანის დამწყობთა და განმავრცობელ წელთაღმწერთა შეხედულება და ფაქტების დაფასება რომ დაცულიყო, არათუ ნაკლებივანებად ჩაითვლებოდა, არამედ ეს პირიქით ისეთივე საყურადღებო იქნებოდა, როგორც თვით ფაქტების დაცვა, და მაშინ უფრო ადვილად შესაძლებელი იქნებოდა აგვეხსნა ქართველ საზოგადოების გონებრივი და ზნეობრივი განვითარება მის ცხოვრების სხვადასხვა ხანებში.

აი ეს მატიანე ავირჩიეთ ჩვენ ამ წერილების ძირითად წყაროდ და იქიდან ჩვენ მხოლოდ იმგვარ ფაქტებს ვიღებთ, რომელიც, ერთის მხრით, მხოლოდ იმდენად განვითარებულია, რომ მათში მაინც დაცულია მატიანის ხასიათი, და მეორეს მხრით იმდე-

ნად მშრალი, რომ აშორებული ვახტანგის კომისიის მრავალგვარ მქვერმეტყველობასა. ღანარჩენი მასალები კი, მაგალ. სხვა ხალხების მატიანეები, ისტორიები, ქრონოლოგიები, გეოგრაფიები, ატლასები, მოგზაურობანი, სამოქალაქო და სარწმუნოებრივი კანონები და სხვა და სხვა აქტები, რომლებითაც ჩვენ ვისარგებლეთ ჩვენის წერილების შედგენისათვის, უნდა მოვიხმაროთ ქართულ მატიანეთა ფაქტებთან შესადარებლად და იმათ შესასწორებლად და შესავსებად, როგორც კი გონება გაგვიჭრის.

ძართველ ერის გადმოცემანი თავიანთ მოთხრობას იწყებენ წოეს შემდეგ მეოთხე თაობიდან. ისინი მოგვითხრობენ, პირველად: რომ ქართველებიცა და სომეხებიც იაფეტის შვილის-შვილის თარგამოსის ანუ თოგორმისაგან შთამომავლობენო და თარგამოსი თავის მრავალ ნათესავებიანათ არარატის შთის მახლობლად დაესახლაო. თარგამოსის შვილებმა მამის სამფლობელო გაინაწილეს ერთმანეთშორის და სხვა და სხვახარეს წავიდ-წამოვიდენო: სომეხო მამამთავარმა ჰაოსმა სომხეთის ტერიტორია დაიპყრო, ძართლოსმა კი და მისმა ექვსმა ძმამ ¹⁾ დაიჭირეს მდ. არეზისაგან ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნები

¹⁾ აი ქართლოსის ძმების სახელები: ბარდოსი, მოვაკანი, ლეკოსი, ჰეროსი, კავკასოსი და ეგროსი.

ძავკასიის მთებამდით, ამ უკანასკნელთა ჩარიცხვით. მეორე: **ქართლოსს** შემდეგ მისმა შთამომავლობამ გაინაწილა ყველა ეს ქვეყნები, ააშენა შიგ მრავალი ქალაქი და ციხე **1**) და ცდილობდა იგი თვისის დამოუკიდებლობის დაცვას, ჯერ ჰაოსის ფლობისმოყვარეობის წადილისაგან და მერმე მცხეთის მამასახლისების გაძლიერებისაგანო. **მს** უკანასკნელი **ქართლოსის** უფროს შტოისგან შთამომავლობდენ, მაგრამ ერთმანერთშორის ხანგრძლივ ბრძოლაში დაკარგეს ყოველივე მატერიალური უმჯობესობა სხვა შტოებზე და მხოლოდღა მამასახლისის წოდება დარჩათ, და მესამე: ამ დროს ქართველებმა ქრისტიანობა მიიღეს და დაიწყეს მზის, მთვარის და ხუთის ვარსკვლავის თაყვანისცემაო. **ბანსაკუთრებულს** საღვთო პატივს ქართველები თვისის საერთო მამამთავრის **ქართლოსის** ხსოვნას სცემდნო.

როდესაც ამ გადმოცემებს ვკითხულობთ, მაშინვე ვხედავთ, რომ ისინი სრულიად გამსჭვალულნი არიან დაბადებისა და სომხურ ისტორიის დასაწყისის კილოთი; ვხედავთ, რომ ის დრო, როდესაც ეს გადმოცემანი მატრიანეში შეუტანიათ, ისე ძველი არ უნდა იყოს, როგორც ის ხანა, რომელსაც ეს გადმოცემანი ეკუთვნის, და ალბათ ისინი ქართველებმა ქრისტეს სარწმუნოების მიღებისა და დაბადების გაცნობის შემდეგ შეადგინეს. მაგრამ ამავე დროს ეს გადმოცემანი ძლიერ ეთანხმებიან კაცთა საზოგადოების დაბადების წესს და შეუსაბამო ამბე-

ბით არ არიან დამახინჯებულნი, როგორც, მაგალი-
თად, სხვა ხალხების პირველი გაღმაცემანი, თვით
იმისთანა ხალხებისაც, რომელნიც ქართველებზე გა-
ცილებით უფრო გვიან დაარსებულან. ამიტომაც
ისინი სრულიად ამართლებენ შეხედულებას, რო-
მელიც არსებობს ქართველების მომდინარეობის შე-
სახებ და შესახებ იმისა, თუ როგორი ცხოვრება
ჰქონიათ ქართველებს იმ საუკუნეებში, როდესაც
ისინი პირველად დასახლებულან პავკასიაში. ამ საგ-
ნის გასაკვლევად ჩვენ არსად ვვგულებთ ამაზედ
უფრო სარწმუნო ცნობანი.

შცხო ქვეყნების ძველ მწერლებს სხვადასხვა
აზრი მოჰყავთ ქართველთა მომდინარეობის შესახებ:
მაგალითად, ტაციტის აზრით, იბერნი და ალბანნი
თავის თავს თესალიელთა შთამომავლებად რიცხავ-
დენ, რომელნიც იაზონს მოჰყოლიან ძოლხიდაში, და
ამ აზრის დასამტკიცებლად ტაციტი ამბობს, რომ
სახელი იაზონი ადგილობრივ ძლიერ ხშირად იხმა-
რებოა ¹⁾). მაგრამ ეს აზრი იმდენადვე არის სარწმუ-
ნო, რამდენადაც ლიონისის აზრი, რომელიც გვა-
რწმუნებს, რომ იბერნი პირენეის ნახევარ-კუნძუ-
ლიდან, იბერიიდან, არიან გამოსულნიო. ამას გარ-
და ქართველთა მომდინარეობის შესახებ მსგავსივე
ღირსების მოსაზრება მრავალი შევიძლიათ წაიკი-
თხოთ ლიოდორის, სტრაბონის, იუსტინის, იოსების,

¹⁾ Taciti, lib. VI, cap. 34.

ქედრენის, ზონარის და სხვების თხზულებებში.

მამოჩენილი ეთნოგრაფი შივიენ დე-სენ-მარტენი, პირველ ხალხთა და ძავეკასიის უძველეს გადმოცემათა გამოკვლევებში, რომელიც 1846 წელს პარიზის ეთნოლოგიურ საზოგადოებაში წაიკითხა მან, არჩევს ქართველების ამავე გადმოცემებს და შემდეგი დასკვნა გამოჰყავს: ერთი ის, რომ ქართველები და სომხები შეადგენენ ერთმანეთისაგან ძველათვე განცალკევებულს ორ შტოს ერთისა და იმავე ტომისას, რომელიც ინდო-კელტურ ოჯახობას ეკუთვნისო, და მეორე — ძავეკასიის ყველა ხალხები, პრეზის მდინარის ჩრდილოეთით მცხოვრებნი, მექსიკის პონტოისა და ძასპიის ზღვას შუა, თვისის მომდინარეობით ქართველ ტომის შტოები იყვენო. ამასთანავე მეცნიერულად ამტკიცებს, რომ თუ ძავეკასიის რომელნიმე ახლანდელი მცხოვრებნი ენითა და გარეგან სახით გაირჩევიან ქართველებისაგან, ამასჰქონია თავისი პატივსადები მიზეზები, რომელიც იცნო და სარწმუნოდაც აღიარა ზოგი ისტორიამ და ზოგი ფიზიოლოგიამო ¹⁾).

ჩვენ ვეთანხმებით შივიენ დე-სენ-მარტენის აზრს ქართველთა მომდინარეობის შესახებ და გარდა ამისა ამავე გადმოცემათაგან ვხედავთ, რომ ეს ხალხი

¹⁾ *Yvien de St. Martin, Recherches sur les populations primitives et les plus anciennes traditions du Caucase; p. 95—97.*

გაჩენილია ძველის-ძველ დროში და უცხოვრია ცალკე, როგორც ბინადარ ხალხს, ძართლოსის შთამომავლობის ფეოდალურ მართველობას ქვეშ.

ჩვენ ვიხმარეთ აქ სიტყვები «ფეოდალური მართველობა», მაგრამ ამით არ შეიძლება ასე დაშორებულ დროის ქართველთ საზოგადოებრივი მდგომარეობა რომ შევადაროთ ჩრდილოეთის ბარბაროსთა იმ დროის მდგომიარობას, როცა ესენი პირველად დაბინავდენ ზერმანიის ნიადაგზე: საშუალო საუკუნოების ბარბაროსები მარტო იმითაც კი უფრო მალლა იღგენ იმ დროის ქართველებზე, რომ იხილეს რომის იმპერიის დიდება და ცხოვრება, ეს იმპერია შემუსრეს და იმის სახელოვანსა და ჩამაგულისხმებელ ნანგრევებზე თვით დაიწყეს ცხოვრება; ქართველებს კი, ძავკასიაში თვისის დასახლების დროს, არც დანახვა შეეძლოთ რისამე და არც გაგება, გარეშე იმისა, რასაც ჩააგონებდა მათ თვით გარშემორტყმული ბუნება.

საზოგადოდ ყველა უძველესი ხალხები წასულ დროის მიხედვით კი არ ეწყობოდენ, არამედ ისე, როგორც შინაგანი ანუ გარეგანი მოვლენა და გარემოება უჩვენებდა მათ. შთაფრესი გარემოებანი, რომელთაც გავლენა ჰქონდათ ქართველ ხალხის პირველდაწყებით ცხოვრებაზე, შემდეგნი იყვენ. პირველი—საქართველოს მიწის ნიადაგი: რადგანაც ეს ნიადაგი ხეობებით დასერილს მთიან ალავს წარმოადგენს, ამიტომ თავიდანვე ყოფდა ხალხს რამ-

დენმე ნაწილად. ძალაქების და სოფლების შენებლად მთებს და მთების ტყიან მწვერვალებს ირჩევდენ, რადგანაც ამგვარ ადგილებში მათი ოჯახობა და ავლა-დიდება უფრო უშიშარ მდგომარეობაში იყო: აი ეს ადგილები ბადავდა ხალხში თავისუფლების სურვილს და უნერგავდა მას გულში მეომრობას და გულადობას; ამავე დროს ამ მთების ძირში გადაშლილი მშვენიერი მინდვრები მცხოვრებთ მიწის სამუშაოდ იზიდავდა. მეორე გარემოება იყო — ხალხის საერთო ენა და თვისტომობა, რის წყალობითაც ერთტომობა გამაგრებული იყო. ბარეგანი მოკლონებანი ეხებიან მრავალგვარს ისტორიულ ფაქტებს, რომელზედაც დამოკიდებული იყო ხალხის სვე-ბედი და მისი წარმატება. ადგილობრივ მატრიანეებში ეს ფაქტები ხაზარების შემოსევის აწერილობით იწყება: ეს შემოსევა მოხდა ძრ. დ. წ. მე-VII საუკუნეში.

შე ისტორიული სიტუალიერე ფრიად შესამჩნევ ნაკლულევიანებას შეადგენს საქართველოს მატრიანეებში, მაგრამ მაგიერად იქას ავსებს უცხო მწერალთა ისტორიული და ზღაპრული ცნობები საქართველოს შესახებ.

ჩვენ აქ მოკლედ გამოეხატავთ ამ ცნობებს, მაგრამ იმგვარ თქმულობათა კი გამოვტოვებთ, რომელნიც თავისის გაურკვეველობით ზღაპრებს მოგვაგონებენ და რომელთაგანაც არავითარის განსაკუთრებულ დასკვნის გამოყვანა არ შეიძლება, მაგალითად თქმუ-

ლობას ზოგსა და მაგოგზე, პრომეთეოსზე, ამაზონებზე და მრავალს სხვებს. უამისოთაც ყველამ იცის, რომ ძველი ხალხები, როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთშიაც პავკასიას რაღაც გრძნების ქვეყნად სთვლიდნენ. მათი წარმოდგენა პავკასიის მიდამოში ყოველგვარ საკვირველ მოქმედებას აგროვებდა, რის შესახებაც ხან ნამღვლივით და ხან ზღაპარივით დღესაც კი ისმის მითები საქართველოს დაბალ ხალხში. ჩვენ აქ მხოლოდ იმ ფაქტებს მოვიყვანთ, რომელიც მსოფლიო ისტორიისაგან ცნობილია.

პირველ ცნობებს საქართველოს ხალხების შესახებ ჩვენ მოსე წინასწარმეტყველი გვაუწყებს, რომელიც ცხოვრებდა 1700 წლებში ძრ. წინეთ ¹⁾; მაგრამ ეს ცნობები იმაში მდგომარეობს, რომ ის მხოლოდ ასახელებს თოგორმას, მესებს და თუბალს ²⁾. ამას შემდეგ ძრ. დ. წინეთ 1566-სა და 1499 წლებს შუა ³⁾ ეგვიპტელთ შემოსევა მოხდა და სეზოსტრისმა დაიპყრო ძოლხიდა იმ დროს, როდესაც იქ მართველად ხელოსი იყო. პლინის მოწმობით, ძოლხიდაში დარჩენილი ეგვიპტელები ცდილობდნენ ადგილობრივ მცხოვრებთა ზნეობის გაუმჯობესობას, თესავდნენ მათ შორის განათლების პირ-

¹⁾ *Dictionnaire d'hist et de géogr. nouv.*
éd. Bouillét, p. 1200.

²⁾ დაბადება, მოსეს წიგნი პირველი, თავ. X.

³⁾ *Diction., p. 1650.*

ველ თესლს და სელისქსოვილის კეთებას ასწავლი-
დენ მათ ¹⁾.

მზის, მთვარის და ხუთის მოძრავე ვარსკვლა-
ვის თაყვანისცემა, ცხადია, ეგვიპტელებს გაუ-
ვრცელებიათ ²⁾. რამხესმა (სეზოსტრისმა), რომლის
სახსოვარსაც ტაძრები და მზის გამოხატულებანი
შეადგენდენ, ძოლხიდაში თავისი მეუფების კვალი
დატოვა: მისი სახელი ქართველებში დარჩა სახელ-
წოდებად, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ხვარა-
მხედ და რამაზად შეიცვალა, და მას შემდეგ
უმთავრეს მნათობსაც სახელად მზე დაერქვა. მგვიპ-
ტის კანონებმა, მაგალ. მგლოვიარობაში წვერის
მოშვებამ და შინაურ ცხოველების სიკვდილისაგან
დაცვამ ³⁾ ქართველების ცრუმორწმუნოებებს ღრმა
კვალი დააჩინა. შეხედეთ შარძიის გამოქვაბუ-
ლებს სამცხეში და თმოგვში: ეს გამოქვაბულები ნუ
თუ იმ გვარსავე აკლდამებს არ წარმოადგენს, რო-
გორებიტაც დაფარულია ნილის ნაპირები?

ძრ. წინეთ მე-XII საუკუნეში საბერძნეთის
გმირებმა: ზრიქსმა, არგონავტებმა და შლისმა სა-
მი მოგზაურობა მოახდინეს ძოლხიდაში. არგონავ-
ტებმა ნახეს აქ მდიდარი ქალაქი მა და ძოლხი-

¹⁾ *Plin. I. 33, c. 3.*

²⁾ *Всем. ист. Г. Вебера, кн. I, стр. 214.*

³⁾ იქვე გვ. 187: «ვენც მოკლავს კატას განზრახვით ანუ უმეტრად, ის დასასჯელია სიკვდილით».

დის მფლობელის პეტის სასახლე, რომელიც იმ დროის
შეხედულებით მშვენიერი იყო ¹⁾).

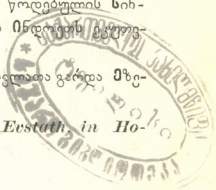
ამ ხანებში აღგილობრივმა მცხოვრებლებმა იცო-
დენ სელისქსოვილის კეთება, ოქროს გამოდნობა
და ღვინის დაყენება. ბერძნებსაც კარგად ესმოდათ
ამ ნაწარმოებთა ფასი და მოხმარება; იმათ საქიროდ
დაინახეს, რომ ამ მდიდარ ქვეყნის მცხოვრებლებ-
თან მტკიცე სავაჭრო მიმოსვლა გაემართათ; ამიტო-
მაც შავ ზღვის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის ნაპირზე
რამდენიმე ახალშენი მოაშენეს, რომელთა შორის
განსაკუთრებული ყურადღება პიტეუსმა (ბიკვინ-
თამ) და ღიოსკურიამ ²⁾ მიიქციეს. ამავე დროს უნდა
ეკუთვნოდეს იმ შესანიშნავ ვაჭრობის დასაწყისი,
რომელიც საქართველოს მდინარეების, რიონისა და
მტკვრის საშუალებით, გამართული იყო მეროპასა
და ინდოეთს შორის და რომლის შესახებაც მრა-
ტოსთენიც სწერს; აგრეთვე ამავე დროს უნდა ყო-
ფილიყო დამკვიდრებული აზოვის ზღვის სამხრეთ-
აღმოსავლეთის ნაპირზე ეგრეთ წოდებულის სინ-
დიკის ახალშენი, რომელიც წინეთ ინდოეთს ეკუთვ-
ნოდა ³⁾).

ბერძნებთან ხსენებულ მიმოსვლათა გარდა მზე-

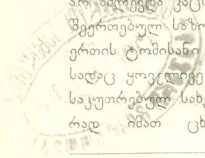
¹⁾ *Strab. I. XI, p. 479; Eustath. in Ho-*
mer; Diodor. Sicil. I. IV.

²⁾ *Strab. lib. XI, p. 349.*

³⁾ *Ibid.*

ყოფილ წინასწარმეტყველი, რომელიც ქრ. დაბ. წინეთ
600 წლ. ცხოვრებდა, თავისს წიგნში მოგვითხრობს,
რომ ქართველებს, მისგან შესებად და თუბალად წო-
დებულთ, გამართული ჰქონდათ ფინიკიელებთან ვაჭ-
რობა და მონებს და სპილენძის მჭურჭლეულობას
უგზავნიდენ მათო ¹⁾. ამონ ¹⁾ ისე აღწერილია ნი-
ბელე მს მცირე ცნობები ავსებს იმ სიცარიელეს, რო-
მელიც ქართველთ გადმოცემებში არსებობს, და
ამით ცოტათი მაინც გვეძლევა საშუალება გნმოვი-
კვლიოთ ქართველთა განვითარება იმათ პირველ-
ყოფილ ცხოვრებას შემდეგ. ჩვენ ვხედავთ, რომ ისი-
ნი ველოურები კი არ ყოფილან, რომელნიც მხო-
ლოდ ბუნების გავლენას ქვეშ ცხოვრებენ, არამედ
ხალხი, რომელსაც სხვა ხალხებთან მიმოსვლა ჰქონია,
და ვარგად სცოდნიათ, თუ ამ მიმოსვლას რა სარგებ-
ლობა მოაქვს ორისავე მხარესთვის. მაგრამ, ხსნი-
კად რომ გავსაჯოთ, იმ ხანებში, რომელზედაც ჩვენ
ვლაპარაკობთ, ქართველების ერთად ჩათვლა ჯერ კი-
დეც მაინც არ შეიძლებოდა. იმათი მდგომარეობა
არ ამოვედო კაცს ნებას, წარმოედგინა ისინი მთელ
შვერთებულ საზოგადოებად; ისინი იყვენ მხოლოდ
ერთის ტომისანი და იმგვარ ქვეყანაში ცხოვრებდენ,
სადაც ყოველივე ხეობა თავისს მცხოვრებელთ გან-
საკუთრებულ სახელს აძლევდა, და ევსახელი ხში-
რად იმათ ცხოვრების ვითარებაზედაც იყო

¹⁾ ეზეკიელი, თავი XXVII, მუხლი 18 და 14.

დამოკიდებული; ასე რომ ძველი მწერლები, მოსკოვინასწარმეტყველისაგან დაწყებული ვიდრე ქავკასიაში რომაელთა შემოსევამდე, არსად არ იხსენიებენ ქართველ ტომის საზოგადო სახელებს ¹⁾. თუმცა ყველა ამ მწერლებმა იცოდენ ქავკასიისა და მის მცხოვრებლების არსებობა, მაგრამ ქართველთ ტერიტორიის სხვადასხვა კუთხის მცხოვრებთ სხვადასხვა სახელს უწოდებდენ. მაგალითად მოსუ და სხვა წინასწარმეტყველნი იხსენიებენ თოგორმას შთამომავლობას, მესეხს და თუბალს; არგონავტებმა იხილეს ძოლხიდა; ჰეროდოტე და ძსენოფონტი იცნობდენ ქალიბებს ²⁾, მოსხებს ³⁾, თაოხიანებს, მოზინოკებს ⁴⁾, მაკრონებს ⁵⁾, ტიბარენებს, აღაროდინებს, მატიანებს, საპირებს და სხვებს. ხალხის ამგვარად დანაწილების მიზეზი, როგორც წინეთაც ვსთქვით, იყო ნიადაგის გავლენა, ანუ როგორც გადმოცემა ამბობს, ქართველთ ტერიტორიის დანაწილება ქართლოსის შთა-

1) ქართველ ტომის საზოგადო სახელნი შემდგენი არიან: ქართველნი, იბერნი ანუ ივერნი, გეორგიანნი, გურჯნი და გრუზინნი.

2) ქალიბების სახელწოდების გამო, რომელნიც ძველის ძველი დროიდანვე რკინეულობის მოხელეობით განთმულნი იყვნენ, ბერძნებმა ფოლადს ქალიბი დაარქვეს. *Diction. ed. Bouillet, p. 346.*

3) მესხნი.

4) თაოხიანი, თაოსკარელი.

5) მგვრელი.

მომავალთა შორის; ეს დანაწილება განიგრძო
 აზიაში მკვედრონელთა შემოსევამდი, ე. ი. იმ დრომდი,
 სანამ ძლიერმა და განუწყვეტელმა გარეგანმა ომებმა
 ხალხს არ დაანახა, რომ აუცილებლად საჭირო იყო
 უმეტესად შეკავშირება და შეერთება.

ამგვარი იყო ქართველ ტომის მდგომარეობა
 ხაზარების შემოსევამდის, რომელზედაც ჩვენ ქვემო-
 რე განვარგდობთ ჩვენს საუბარს ხალხის გადმოცე-
 მათა საშუალებით.

II.

ხაზარების შემოსევა.

იმ დროს, როდესაც თოგორმის შთამომავალთა შორის დიდი მშვიდობიანობა სუფევდა, გაძლიერდნენ ხაზარები და ხშირ თავდახსმით შეაწუხეს ქავკასიის ხალხები. ამ უკანასკნელებმა სთხოვეს დახმარება ყველა თვისტომ ხალხებს, შეიერთეს ისინი და ხაზართა ქვეყნის საზღვრებში შეეცვინდნენ. მაგრამ ხაზარებმა მალე ამოირჩიეს მეფე, აიყარნ და ქასპიის კარებით სამხრეთისაკენ წავიდნ. პერავინ გაუძლო იმათ სიმრავლეს: მათ ყოველიფერი შემეუსრეს, რაც კი გზაზე შეხვდათ არარატსა და მასისამდი; გადარჩა მხოლოდ ქართლისა და სამეგრელოს რამდენიმე ადგილი. ამ ლაშქრობაში ხაზარებმა მეორე გზაც გამონახეს, რომელიც ქავკასიის მთებში გადიოდა და რომელსაც ახლა ღარიელის გზა ჰქვია. ხაზარებმა გაახშირეს თავისი შემოსევა და აქედან ის გამოვიდა, რომ თარგამოსიანები იმათი მეხარკეები გახდნ.

ღამორჩილებულ ხალხებისაგან ხაზარებმა ჩრდილოეთის ქავკასიაში ორი სამეფო შეადგინეს. მართი — თერგიდან მოკიდებული მთების დასავლეთის ბოლომდი, სადაც მფლობელობდა იმათი მეფის წული შობოსი, და მეორე — აღმოსავლეთისაკენ, რომელ-

საც მეფის ბიძაშვილი მართავდა. პირველას ხელ-
 ქვეითთაგან წარმოდგენ ოსები, და აღმოსავლეთის
 მხარეში კი, სადაც მათ ქალაქი ხაზონისი ანუ ხუნ-
 ზახი მოაშენეს, წარმოდგენ ღალისტნის ხალხები.

ხაზართა მფლობელობა იმ დრომდის განიგრძო,
 სანამ სპარსელებმა აფრიღონის მეფობის დროს არ
 განდევნეს ისინი.

ეს შემოსევა ისტორიული ფაქტია, რომელიც
 მოხდა ძრისტემდის მე-VII საუკუნეში და რომელსაც
 ისტორია სახელად «აზიაში სკვითთა დიდ შემოსევას»
 უწოდებს; ეს ფაქტი მოჰყვა მცირე აზიაში ძიმერი-
 ანთა შესევას. ხაზარები ის ხალხი იყო, რომელიც
 მდ. ვოლგისა და ძასპიის ზღვის ნაპირებთან და-
 ბორკავდა და რომელსაც ძველი ევროპიელი მწერ-
 ლები სკვითებს უწოდებენ: ეგ უკანასკნელი სა-
 ხელწოდება საერთო იყო ჩრდილოეთის ყველა ველურ
 ხალხებისათვის. ახალ დროის მწერალნი ზოგნი იმათ
 თურქების ნათესაობას აკუთვნებენ და ზოგნი—ფი-
 ნებისას. ეს ბარბაროსები მართლაც შევიდნენ სამხ-
 რეთის ქვეყნებში ძასპიის კარებით ¹⁾ და არათუ
 მხოლოდ ურარატამდის, არამედ მთელს ზემოსა და
 მცირე აზიას, სირიასა და მეგიპტემდე, ყოველ მხა-
 რეს დასცეს შიშის ზარი. ეს შიშის ზარი, რომელ-
 მაც იმათ გზაზე ყოველიფერი მოიცვა, რამდენდამე
 შეიძლება იერემიას ლაღადებათაგან წარმოიდგინოთ.

¹⁾ Herodot. lib. IV, cap. 12.

მაგრამ უფრო სასტიკი ბატონობა მათ გამოიჩინეს მილიაში და იმ მხარეებში, რომელიც ქასპიის ზღვას აკრავს. ისინი მოთავის შესევას მოცუდა-რვა წლის განმავლობაში იმეორებდნენ, სანამ მშლიის მეფემ (თაქსარმა სარ განდევნა ისინი¹⁾). უკუქცეულმა სკვირთებმა ძავეკასიიდან ტყვედ მოიტაცეს მრავალი ქართველი; ამ ტყვეებისაგან შედგენ ახალი ხალხები, სახელდობ მეოტები და სარმატები—ჩრდილოეთის მიდიელები, რომელთა ერთ ნაწილს დღემდისაც ირონებს ეძახიან: ეგ ოსები არიან²⁾.

ბამოდის, რომ ქართველთ გადმოცემანი საკმაოდ ეთანხმებიან ისტორიულ ამბებს; მაგრამ ისინი არაფერს არ ამბობენ იმ შემოსევისას, რომელიც ამ უკანასკნელ გარემოებას წინაუძღოდა და რომელიც კიმერიელებმა მოახდინეს: კიმერიანებიც აგრეთვე ძავეკასიის ხმელთაყელით შევიდნენ მცირე აზიაში. მსეც კია: მსოფლიო ისტორიიდანაც არა სჩანს, რომ კიმერიანებს მოეხდინოსთ რამე შესანიშნავი იმ მხარეებში, რომელიც ქართველებს ეჭირათ, და ამიტომაც საქართველოს მატთანეს აღვილად უნდა მიეტეოს ის გარემოება, რომ, როდესაც ეგრე დაშორებულ დროთა შესახებ მოგვითხრობს, ამგვარ

1) *Herodot.* და *Всеобщая история.*

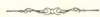
2) შოპენი; შენიშენები «*Обоз. російс. влад. за Кав.*»-ის შესახებ, გვ. 7; იმას მოყავს პოტოცკის და კლაპროტის გამოკვლევანი, რომელნიც პეროდოტეს, დიოდორის, პტოლომეს და ქართული მატთანეების თქმულებათა ერთგვარობაზე არიან დაფუძნებულნი.

წვრილიმან ფაქტებს არ იხსენიებს. მაგრამ ერთი უთანხმოება ჩვენ ძლიერ გვაკვირვებს: საქართველოს მატიაზე ხაზართა განდევნას აფრიღონ მეფეს აწერს, რომელიც შიშდადიანების დინასტიიდან შთამომავლობდა, და არა ციაქსარს, რომელიც ძაიანიანთა დინასტიას ეკუთვნოდა და რომელსაც მიაწერს ისტორია სკვირების განდევნას. შველასგან მიღებული ქრონოლოგია გვაჩვენებს, რომ აფრიღონს უმეფეობია, სულ ცოტა რომ ვსთქვათ, 750 წლ. მიინც უფრო ადრე ძრ. დაბ. ¹⁾, მაშასადამე, ციაქსარის წინეთ 100 წლით და მეტითაც ²⁾. პირველ შეხედულებით ამ განსხვავებას წელთაღმწერის ანუ შემდგომ გადამწერთა შეცდომად ჩასთვლი კაცი; მაგრამ ხალხის გადმოცემათაგან შემდგარი შემდეგ ამბავი ჩვენ ამის წინააღმდეგს გვეუბნება.

¹⁾ *Diction d'hist et de géogr.*, p. 1400: შიშდადიანების დინასტია მოისპო აფრიღონის შეილებით, ქრ. წ. 733 წ.

²⁾ *Всемирная История Г. Вебера*, ст. 483: ციაქსარი მეფობდა 633 წლიდან 593 წლამდე.

საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკის წიგნი № 1000000

III.

**ფიზდაღიანთა და კაიანიანთა დინასტიების მე-
ცადინეობა საქართველოში გაბატონებისათვის
და მათი მფლობელობა საქართველოში.**

სპარსეთის მეფეს, აფრიდონს, ცეცხლს უკიდებდა ხაზარების შურისძიების სურვილი, რადგან ისინი მარტო საქართველოს და სომხეთს კი არ აოხრებდნენ, არამედ სპარსეთის სამფლობელოსაც, და ამიტომ იმათ წინააღმდეგ გაგზავნა მან თავისი სარდალი არდამი; ამის ჯარებს აღტაცებით შეუერთდნენ სომხები და ქართველები—და ხაზარები სრულიად განდევნეს ხსენებულ მხარეებიდან. სპარსეთის სარდალმა, როცა საქართველო გაათავისუფლა, ხალხს მიანიჭა სრული ნება, რომ თავისს ჩვეულებაზე ეცხოვრა; რაკი ქართველებმა ამგვარი მისი კეთილგანწყობილება დაინახეს, ყოველიფერში ემორჩილებოდნენ და ყოველიფერს უჯერებდნენ მას. არდამმა ააშენა ღარუბანდის ქალაქი მთებსა და ზღვას შუა ვიწროებში და გაამაგრა ის რკინის კარებით, რომ ამით შეეჩერებია ხაზარეთის მისწრაფება სამხრეთისაკენ. შემდგომ მან მცხეთის ქალაქს ქვითკირის ვალავანი შემოავლო და შენობებისთვის ქვისა და

კირის ხმარება საქართველოში პირველად შემოიტანა ატრიდონის მეფობის დროს სპარსელები არათუ ავიწროებდნენ ქართველებს ხარკით, არამედ ყოველგვარ ღონისძიებას ხმარობდნენ იმათ გაძლიერებისათვის, რომ მართა მათ შესძლებოდათ ხაზარების შეკავება, რომელნიც, როგორც საქართველოსთვის, ისე სპარსეთისათვისაც საშიშარნი იყვნენ. მაგრამ, როცა ტახტზე ატრიდონის შვილი ირაჯი დაჯდა, სპარსელებმა თავიანთი ჯარების რიცხვი საქართველოში გაამრავლეს და ქართველებს ხარკის თხოვნა დაუწყეს. ამან ააშფოთა ხალხი და, როცა ქართველებმა გაიგეს, რომ სპარსეთში ურთერთშორისი ბრძოლა ასტყდაო, დაეცნენ სპარსელებს, დაამარცხეს და განდევნეს საქართველოდან.

კაი-კაუუსმა ძვეკასიის მხარეებისაკენ გაილაშქრა, მაგრამ ერთის ადგილობრივ მფლობელის ჯადოსნობით დაბრმავდა და იძულებულ შეიქნა, ქართველებს შერიგებოდა და უკანვე დაბრუნებულიყო სრულიად უნაყოფოდ. მაგრამ, როცა ექვსმა წელმა განვლო, მან გამოგზავნა თავისი შვილი შარშოტი აუარებელ ჯარით საქართველოსა და სომხეთის დასაპყრობად. ქართველები და სომხები შეუერთდნენ სხვა მეზობელ ხალხებს, დახვდნენ წინ მტერს და განდევნეს.

სუთ წელს შემდეგ სპარსელები ძაიხოსროს წინამძღოლობით ხელახლავ შეესიენ სომხეთსა და საქართველოს, სომხეთი დაიპყრეს და მრავალ სასტიკ

ბრძოლას შემდეგ საქართველოს ნაწილიც დაიკირეს; მაგრამ, როდესაც ძაიხოსრო თურანის დასაპყრობად სპარსეთს დაბრუნდა, ქართველებმა მისგან დატოვებული ჯარები სრულიად ამოწყვიტეს.

ამასობაში ძაიხოსრომ გაიმარჯვა თურანელებზე და ბევრ სხვა ხალხებზე, დაატოვებია მათ თავიანთი მხარეები და აიძულა ისინი, რომ სხვის ქვეყნებში მოექცნათ თავშესაფარი ალავი. ამგვარად გაფანტული თურანელები, ასურელები, ბერძნები და თვით ხაზარებიც თავიანთ დედაწულებიანათ მოვიდნენ საქართველოს და ითხოვეს, მიეცათ მათთვის იქ დასახლების ნება. მცხეთის მამასახლისმა, ამ ქვეყნის სხვა მთავრების თანხმობით, მისცა მათ აღვილები და დაასახლა ისინი ქართველებს შორის; იქ ცხოვრების ნება მისცა მან აგრეთვე ებრაელებსაც, რომელნიც იმას წინეთ ნაბუქოდონოსორისაგან გაფანტულნი იყვნ.

ამ სახით საქართველს მცხოვრებლები ცოტა ხნის განმავლობაში კიდევ უფრო გამრავლდნ და გაძლიერდნ; მაგრამ ამას შემდეგ შეიცვალა ქართველების ენა (რომელიც მათთვისაც და სომხებისთვისაც იქამდე საერთო იყო) და სხვადასხვა ენის შერევისაგან შედგა ახალი ენა, ქართული; სარწმუნოებრივი წესები შეიცვალა და გაირყვნა; ქორწინებაში ნათესაობრივი შეუხებლობა გაქრა; მკვდრის დამარხვა გადავიდა, მკვდრების ქამა გავრცელდა.

ზაიარა რამდენმე ხანმა და სპარსეთის მეფის

ვიშტაშების შეიღმა, სპანდიატ-რეალმა, ახლად გაილაშქრა ქართველებზე, მაგრამ რაკი შეიტყო, რომ სპარსეთში პაპა-მისი მოეკლათ, უკანვე დაბრუნდა. ხოლო საქართველო ამით მაინც ვერ გათავისუფლდა. სპანდიატის სიკვდილს შემდეგ ცოტა ხანმა გაიარა და სპარსეთის ტახტზე ავიდა მისი შვილი ბაამანი, პრდაშირად წოდებული, რომელმაც ბევრ სხვა ქვეყნებს გარდა საქართველოც დაიმორჩილა და გადასახადი დაადვა.

ამით თავდება ხალხური გადმოცემა, რომელიც იმ გარემოებას შეიცავს, რაც ალექსანდრე მაკედონელის აზიაში გალაშქრებამდე მომხდარა. ეს გადმოცემა, როგორც სჩანს, შემდგარია ქართველების ზეპირგადმოცემების, სპარსეთის პოეზიისა და ზენდავესტის სხვადასხვა თქმულების ერთმანერთში არევიით; ზენდავესტი გავრცელებული იყო საქართველოშიაც, სანამ აქ ქრისტიანობა ფეხს მოიდგამდა.

აქ მოსავლეთის ხალხების უძველეს მდგომარეობის აწერილობაში უთანხმოება არსებობს ადგილობრივ წყაროებსა და იმ ცნობებს შორის, რომელიც ბერძნებმა შეკრიბეს და რომელიც მსოფლიო ისტორიამ სარწმუნო ცნობებად აღიარა, და სანამ ისტორიული კრიტიკა ამ უთანხმოებას არ გაარკვევს, ჩვენ ზემოხსენებულ გადმოცემისაგან მხოლოდ ეს ერთი დასკვნა შეგვიძლია გამოვიყვანოთ: რომ აზიიდან სკვითების გადევნის შემდეგ მიდიელებმა და სპარსელებმა დაიწყეს პროტექტორობა ანუ ბატო-

ნობა საქართველოში და აქ დაბინავდნ უცხო ქვეყნის ელემენტები, რომელთაც ყველაზედ უფრო დაქსაქსეს ხალხი პატარ-პატარა წრეებად თავთავის განსაკუთრებულ სახელებით.

სხვა წყაროებიდანაც სჩანს, რომ ქართველ ხალხის მდგომარეობა ხსენებულ პერიოდში თვით სახელწოდებითაც მართლაც რასმე მთელს არ წარმოადგენს. ჰეროდოტეს, ძენოფონტის და ძველ დროის სხვა მწერალთა ცნობები საქართველოს ტერიტორიის მცხოვრებლების შესახებ შეადგენს მხოლოდ სხვადასხვა ერთმანერთისგან განცალკევებულ საზოგადოების მოკლე აწერილობას, რომელთაც არათუ ყოფაცხოვრებაში არამედ საერთო მტერთან წინააღმდეგობაშიაც თითქმის არავითარი ერთობა არ ჰქონიათ. ჰეროდოტეს მხოლოდ ერთად ერთი შემთხვევა მოჰყავს, რომელიც იმათ ერთობას ამტკიცებს, სახელდობ, როცა ის ჩამორიცხავს ძსერქსის ლაშქარს და ამბობს, რომ მოსხები, ტიბარენები, მაკრონები, მოსინოკები, მარდები, კოლხიდები, ალაროდელიები და საპირები ერთის პირის, შარანდატის, განკარგულებას ქვეშ იყვნენ ¹).

შველა ამ ხალხებში სხვებზედ უფრო შესანიშნავი ქალებები იყვენ, როგორც მეომარი და მოხელე ხალხი. ისინი ცხოვრობდნ ძოლხიდიდან სამხრეთ-დასავლეთისკენ. რკინეულის და ფოლადეულის-

¹) Herodot., lib. VII, cap. 79.

მათი ხელობა ჰომეროს დროსაც ყოველგან ცნობილი იყო.

იმათ ნაწარმოების საწყობი ალაგები სინოპსა და აპიზამდის მიაწევდა; მაგრამ შრ. წინ. მე-VI საუკუნეში ისინი ძრუზმა დაარბია და აღმოსავლეთისკენ გარეკა¹⁾. ჰენოფონტი, რომელსაც მე-400 წელს იმათ ქვეყანაში გაუვლია, ამბობს, რომ იმათ ჰქონდათ ჩაბალახები, რკინის წინდები და სელისქსოვილის დოშლულებით. მამარზე მოკლე ცელები ეკადათ და თუთხმეტის წყრთის სიგძე შუბები ჰქონდათო. როცა დაინახეს ბერძნები, სიმღერით და ცეკვით მიეგებენ წინ და თამამად აუტყხეს ცხარე ბრძოლა და სრულიად არაფერი დაუნებებიათ ბერძნებისთვის, სანამ ესენი იმათ საზღვრებში იყვნო²⁾.

შალიბებისაგან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ ცხოვრებდა ამათზე ნაკლებ მეომარი ხალხი; თაოხიანები. ამავგ მწერლის მოწმობით, ბერძნები რომ მივიდნენ იმათ ქვეყანაში, ისინი იმდენად შეშინდნენ, რომ მყისვე მიატოვეს თავიანთი სიმაგრეები, წაიღეს თან ყოველივე სარჩო და თავიანთ დედა-წულიანათ და ქონებიანათ მთებში გაიქცენ. მაგრამ ბერძნებს სიმშლით დახოცვის ემინოდათ და ამიტომ თაოხიანებს თავს დაეცენ. მაშინ არათუ იმათი ცოლები თავიანთ ბავშვებიანათ გადაცვინდნენ

¹⁾ *Pomp. Mela, lib. 1, cap. XIX.*

²⁾ *Xenoph. p. 338.*

ხრამში, არამედ ბევრმა ქმარმაც კი წაბაძა იმათ მაგალითს და ხვადგის, ცხვრის და ვირის ურიცხვი ჯოჯი ბერძნებს სადავლოდ მიუტოვეს ¹). ეს მწერალი ტიბარენებს იხსენიებს, როგორც მშვიდობიანს და მწყესობის მიმდევარ ხალხს ²); ესენი და აგრეთვე მაკრონებიც ფრიად თავდაბლიად შეეგებენ ბერძნებს, უსაგზლეს მათ აუარებელი სარჩო-სურსათი და ქალაქ მოტიარამდი გაყვენ ეტიკებადო ³).

ტიბარენები და მაკრონები ძსერქსის ლაშქარში იმგვარადვე შეიარაღებულნი იყვენ, როგორც მოსხები და მოსინოკები: იმათ ჰქონდათ ხის ჩაბალახები, პატარ-პატარა ფარები და მოკლეტარიანი და გძელშუბიანი ხიშტები ⁴). მოსინოკები ბარბაროსული და მძლავრი ხალხი იყო; ისინი ხის სახლებში ცხოვრობდენ და ეგ სახელი ბერძნებმა ამიტომ უწოდეს მათ. იმათი სახლები მთებში და ველებში იყო გაფანტული, მაგრამ ისე კი ცხოვრობდენ, რომ შიშის დროს მსწრაფლად შეეძლოთ ერთმანეთის დასახმარებლად შეგროვება ⁵).

¹) *Xenoph., p. 338.*

²) ტიბარენები (თუშცა ქსენოფონტი ამბობს, რომ თაონიანების დასავლეთით არიანო) ვგონებ ცხოვრობდენ თათარაუნის ტბის არე-მარეში, რომელიც აღმოსავლეთით თაონიანების საზღვრებზედ იყო მიკრული და მწყესებრივ ცხოვრებისთვის ძლიერ მოსახდენ ადგილებს წარმოადგენდა.

³) *Xenoph., p. 340.*

⁴) *Herodot., I. VII, cap. 60.*

⁵) *Xenoph., p. 351.*

ეს უკანასკნელი ოთხი საზოგადოება მარდ-
 ბიანათ ღარი ჰისტასპის დროს სპარსეთის სახელ-
 მწიფოს განსაკუთრებულ სატრაპიას შეადგენდა და
 ყოველწლივ სამას ქანქარს გადასახადს იხდიდა;
 ალაროდნიანები, საპირები და მატინები მეორე
 სატრაპიას შეადგენდნ და ორას ქანქარს იხდიდნ ¹).
 აღაროდნიანები, საპირები და კოლხიდლები ერთ-
 ნაირად შეიარაღებულნი იყვენ: მათ ჰქონდათ ხის
 ჩაბალახები, ხარის ტყავის ფარები, მოკლე ხიშტები
 და სატევრები ²). კოლხიდლები ას-ას ვაჟს და ამ-
 დენვე ქალს აძლევდნ ხარკად სპარსელებს ³). მათ
 შორის დიდ ხნიდან ცხოვრობდნ ეგვიპტელები და
 დაცული ჰქონდათ თავიანთი ენა, ჩვეულებანი და
 ღვთისმსახურების წესები ⁴). კოლხიდლების ჩვეუ-
 ლებათა შორის ჰეროდოტეს ერთი შეუნიშნავს, რომ
 მელიც რამდენადმე ქართულ მატინის სიტყვებს
 ამართლებს. ის ამბობს, რომ კოლხიდლები მკვდრებს
 არ მარხვენ და მიცვალებულთა გვამებს მტაცებელ
 ფრინველებს და მხეცებს უგდებენ შესაქმელად და
 შემდეგ იმათ სრულიადაც აღარ იგონებენო ⁵). ეს
 ჩვეულება და აგრეთვე ახლო ნათესავეების და თვით

¹) *Herodot.*

²) *Herodot. lib. VII, cap. 60.*

³) *Ibid. lib. III, cap. 79* და *97.*

⁴) *Ibid. lib. XI, cap. 104.*

⁵) *Ibid. lib. I, cap. 140.*

მკვიდრ ძმებისა და დების დაქორწინება ამტკიცებს, რომ ზოროასტრის სწავლა შემოსულა საქართველოში ჰეროდოტეს დრომდღი, რომელიც ძრ. წინედ 450 წლებში ცხოვრობდა, — ამიტომ რომ ეს ჩვეულებანი მენდიდადის წესებზედ იყვენ დამყარებულნი და მათ ასრულებდენ ბაქტრიაში, ბირკანიაში და სხვა მხარეებშიაც, სადაც ამ სწავლას განსაკუთრებული პატივი ჰქონდა ¹⁾.

ამგვარად, თუ რომ საპირები იზერიელები არ არიან ²⁾ და კარდუსიელები — ქართლოსიანები ანუ ქართველები ³⁾, იმ შემთხვევაში არცერთი ძველი მწერალი არ ხმარობს ისეთ სახელწოდებას, რომელიც ოდესმე რქმევია ქართველებს, როგორც მთელ ხალხს; მხოლოდ მოსე ხორენელი, საქრისტიანო წელთაღრიცხვის მე-V საუკუნის ისტორიკოსი, ამბობს, რომ სომხების მეფემ ტიგრანმა, როცა ძირს ასტიაგის წინააღმდეგ ეხმარებოდა, იბერიისა და აღმოსავლეთის ყველა მეომარი კაცები და დიდის სომხეთის გამორჩეული მხედრები შეკრიბა და მიდიას წავიდაო. მაგრამ ჩვენ მაინც არავითარი ეჭვი არ უნდა ვიქონიოთ იმაში, რომ საზოგადოებათა სახელები:

¹⁾ Г. Вэбъръ, Всемирн. ист. кн. I, стр. 460 и 467.

²⁾ *Atlas universel de géogr. ancienne et moderne, dressé par A. Tardien, ed. 1858, carte № 2.*

³⁾ ისტორია თეიმურაზ ბატონიშვილისა, გვ. 101.

მოსხები ანუ მესხები, თაოხიელები ანუ თაოხიანე-
 ბი, მაკრონები ანუ მეგრელები ანუ კოლხილები
 ერთიან ქართველ ხალხის ნაწილების სახელები არიან
 და იმას ამტკიცებენ, რომ ისინი იმ უშორეს ხანებში
 ბეჯითად არსებულან.

აი სულ ეს არის, რაც კი ვიცით უცხო ქვეყ-
 ნების ცნობებისაგან საქართველოს შესახებ იმ
 დრომდღე, სანამ პლექსანდრე შაკედონელი აზიამი
 ილაშქრებდა, და ეს ცნობები შეგვიძლია ადგილობ-
 რივს წინათყოფილ გადმოცემებს შევუფარდოთ.

[Faint, mirrored bleed-through text from the reverse side of the page, including words like 'ქართველები', 'საქართველო', 'მეგრელები', 'კოლხილები', 'მოსხები', 'მესხები', 'თაოხიანელები', 'მაკრონები', 'პლექსანდრე შაკედონელი', 'აზიამი', 'ლაშქრები', 'ადგილობრივს', 'წინათყოფილ', 'გადმოცემებს', 'შევუფარდოთ']

[Faint, mirrored bleed-through text from the reverse side of the page, including words like 'ქართველები', 'საქართველო', 'მეგრელები', 'კოლხილები', 'მოსხები', 'მესხები', 'თაოხიანელები', 'მაკრონები', 'პლექსანდრე შაკედონელი', 'აზიამი', 'ლაშქრები', 'ადგილობრივს', 'წინათყოფილ', 'გადმოცემებს', 'შევუფარდოთ']

IV.

**გადმოცემანი ალექსანდრე მაკედონელზე და
მის მოადგილე აზონზე ჭარბივლების სამეფოს
დაარსებაჲმდე.**

როდესაც სპარსეთის მფლობელობის ამბავს ათა-
ვებს, ხალხური გადმოცემა ამბობს, რომ ბერძნების
მხარეში, სახელდობ მაკედონიაში, გამოჩნდა ალექ-
სანდრე, შილიბეს შვილი, რომელმაც დაიპყრო ყველა
ქვეყანაო. იმან დაპყრობა დასავლეთიდან დაიწყო,
გადალახა სამხრეთი, შემდეგ ჩრდილოეთი და იქი-
დან ძავეკასიის მთებით საქართველოს შევიდაო. ალექ-
სანდრემ ამ ქვეყანაში ურწმუნოება და უზნეობა
ჰპოვა, მაგრამ ნახა, რომ იქ მეომარი ხალხი ცხოვ-
რობდა, რომელსაც მაგარი ქალაქები ჰქონდა. იმან
ყველა ეს ქალაქები აიღო და შიგ თავისი ჯარები
ჩააყენა ერთის მაკედონელ სარდლის აზონ პატრი-
კის ხელქვეშ, რომელსაც უბრძანა, გაევრცელებია
ხალხში მზის, მთვარისა და ხუთის ვარსკვლავის თა-
ყვანისცემა.

ალექსანდრეს წასვლასა და მის სიკვდილს შე-
მდეგ მკაცრმა და შეუბრალებელმა აზონმა დაანგრია
მცხეთის და საქართველოს სხვა ციხე-ქალაქების

კედლები, დაიმორჩილა სამეგრელო ზღვამდე და
ოსებს, ლეკებს და ხაზარებს ხარაჯა დაადვა. იმან
შემოიღო საქართველოში კერპთაყვანისმცემლობა,
დაიწყო ადგილობრივის გავლენიან პირების ხოცვა
და ხალხი უკიდურეს მდგომარეობაში და სასოწარ-
კვეთილებაში ჩააგდო. ამ დროს მცხეთაში ცხოვ-
ვრობდა ერთი ყმაწვილი, რომელსაც სახელად შარ-
ნავაზს უწოდებდენ. ეს იყო მცხეთის უკანასკნელ
მამასახლისის სამარას ძმისწული (სამარა მოკლა
ალექსანდრემ; მასთან მოკლა აგრეთვე შარნავაზის
მამაც) და ისპაანელ სპარსის ქალის შვილი. როცა
შარნავაზის მამა მოკლეს, დედამ სამის წლის შარ-
ნავაზი წაიყვანა და ქავკასიის მთებში დამალა. იქ
დავაჟაკდა შარნავაზი და შემდეგ თავის სამშობ-
ლოში დაბრუნდა. მან მიიქცია ყურადღება თავისის
ბრწყინვალე შთაჰომავლობით და ამასთან თავისის
სიმარდით ცხენოსნობაში და იარაღის ხმარებაში.
დედა მისი ხშირად არიგებდა მას, რომ არ დაახლო-
ვებოდა საშიშ აზონს: ის ურჩევდა მას საქართვე-
ლოს დატოვებას და სპარსეთს გადასახლებას.
შარნავაზმა დიდ ხანს ვერ გადაწყვიტა დედის
რჩევის დაჯერება. დასასრულ, როდესაც დაე-
თანხმა მას, ერთ ღამეს შემდეგი სიზმარი ნახა:
ვითომ იყო შეძრწუნებით ცარიელსა და დახშულ
სახლში, რომელსაც არსაით გასაველი არ ჰქონდა;
მაგრამ მალე მზემ შეაშუქა შიგ, გარშემოერთყა
სინათლე მას და გაიყვანა ის მინდვრად. აქ შარნა-

ვაზმა ნახა, რომ მზე მის წინაშე იყო და მინდორი
ბრწყინვალე ცვრით მშვენიერად მოფარულიყო.
აკრიფა მან ხელით ცოცხალ-ცოცხალი ცვარი და
მით დაიბანა პირი. როცა გაიღვიძა შარნავაზმა, იფიქ-
რა, რომ სპარსეთში ალბათ მე კარგი ბედი მომე-
ლისო, და, ოცნებებით გატაცებული, იმ დღეს მარტო
წავიდა სანადიროდ. აქ მას დიდი წვიმა მოესწრო
და თავშესაფარ ადგილის ძებნა დაიწყო. ამ დროს
მან გამოქვამული დაინახა, რომელსაც შესავალი
ამოშენებული ჰქონდა. შარნავაზმა მსწრაფლად ამო-
ანგრია ეს ყორე, შევიდა გამოქვამულში და გან-
ცვიფრდა, როცა დაინახა იქ შენახული აუარებელი
განძი. როცა წვიმა გადიღო, გამოვიდა შარნავაზი
გამოქვამულიდან და შესავალი ისევ ამოავსო. შემ-
დეგ მან ეს ამბავი თავისს დედას გაუმჟღავნა. ორ-
მავე ღამ-ღამობით დაიწყეს იქ სიარული და ამგვა-
რად მთელი ის განძი თავისს სახლში გადიტანეს.

როდესაც შარნავაზმა ამდენი სიმდიდრე მოი-
პოვა, სპარსეთს გადასახლებაზე სრულიად უარი
გააცხადა. იმას მაშინ სრულიად სხვა აზრი დაებადა
თავში—პზონის ტირანობისაგან საქართველოს გათა-
ვისუფლებისა და თავისის უფლების აღდგინების აზრი.

ამ განზრახვის შესრულებისათვის პირველად სა-
მეგრელოს მფლობელთა შთამომავალმა ჭუჯიმ,
ოსებმა და ლეკებმა ამოუჩინეს მას დახმარება, შემ-
დეგ სირიის მეფემ ანტიოქმა და სომხების მთავარმა.
ძართველები დაუყოვნებლივ გაჰყვენ შარნავაზს, და

აზონი გაიქცა ქლარჯეთს, სადაც თითქმის ერთ წელს კიდევ გამაგრდა; მაგრამ პრთანუჯთან მომხდარ ომში ის მოკლეს, და მთელი საქართველო, რომელიც მან შეაერთა, შარნავაზის ხელში გადავიდა.

იმ გადმოცემის შესახებ, რომელიც ამბობს, რომ ალექსანდრე მაკედონელი საქართველოში იყო, ჩვენ არავითარი დამამტკიცებელი საბუთი არა გვაქვს გარდა იმისა, რომ ამაში გვარწმუნებენ აღმოსავლეთის ზოგიერთი ისტორიკოსები; მაგრამ შესაძლებელია, ალექსანდრეს სახელსა და მოქმედებას ქვეშ იგულისხმებოდნენ იმის სარდალთა სახელები და საქმეები, რადგან იმათ ცნობაში მოჰყავდათ საქართველო, როგორც სპარსეთის სახელმწიფოს მე-XVIII და XIX სატრაპია. აგრეთვე დიდად საეჭვოა ის გარემოება, ვითომც საქართველოს მართვა ალექსანდრეს დამოუკიდებლად გადაეცეს თავისის სარდლის აზონისათვის, რომელიც, მატიანის სიტყვით, შარნავაზამდი ფლობდა მას. იმიტომ არის საეჭვო, რომ მოსე ჰორენელის სიტყვით, ღარიოზის უკანასკნელი სატრაპი (იბერიაში იყო მიტრიდატი და ალექსანდრემ მასვე ჩააბარა დატყვევებული ქართველები ¹).

უკანასკნელი ცნობა მით უფრო დასაჯერებელია, რომ ეს მიტრიდატი 317 წელს მონაწილეობას იღებდა მეშენის ომში ანტიგონის წინააღმდეგ ²).

¹) Монсей Хоренский, წიგ. II, თავ. X.

²) St. Martin, *Recherches sur l'hist de l'Asie, chap. XIX.*

ამ ომის შედეგი ეს იყო: მემენი დამარცხდა, ანტიგონის უფლება გავრცელდა მთელს იმ მანძილზე, რომელიც ალექსანდრეს სახელმწიფოს ეჭირა აზიაში, მიტრიდატი და მემენის სხვა მომხრეები მოკლეს და მათ მაგიერ დანიშნეს ახალი სატრაპები ¹⁾).

შეიძლება აზონის არსებობა მოგონილი იყოს, შეიძლება ბერძენთ არგონავტების წინამძღოლის იაზონის სახელი ქართველთ გადმოცემას უადგილოდ ეხმაროს და მაკედონელ დამპყრობელის თანამოღვაწეთა და მოადგილეთა სახელები აერიოს. თუ ეს ასე არ არის, აზონი ალბათ ალექსანდრეს კი არა, არამედ ანტიგონის მოადგილე ყოფილა საქართველოში—მიტრიდატის მოკვლიდან დაწყებული ვიდრე შარნავაზამდე, და უმართავს საქართველო ისე, როგორც მისი მკაცრი პროტექტორი ითხოვდა.

რაიცა შეეხება შარნავაზის ვინაობას, არა ვგონია—ექვსის შეტანა შეიძლებოდეს იმაში, რომ ის ყოფილა სპარსელი, ხსენებულ მიტრიდატის შვილი ანუ ძმისწული. აბა ჩვეუკვირდეთ კარგად ქართველების გადმოცემათა: ისინი ამბობენ, რომ შარნავაზი იყო მცხეთის უკანასკნელ მამსახლისის სამარას (ალექსანდრესაგან მოკლულის) და ისპაანელის სპარსელ ქალის შვილიო (ამასთანავე არ იხსენიებენ მამის სახელს). ამიტომ ჩვენ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ შარნავაზი ყოფილა მცხეთის ან იბე-

¹⁾ იქვე.

რის უკანასკნელ სატრაპის შვილი, რომელიც (სატრაპი) მოკლა ანტიგონმა, და არა ალექსანდრემ; იმას თუ ვნებავთ, თავი დავანებოთ, რომ შარნავაზი ანუ შარნაბაზი წმიდა სპარსული სახელია ¹⁾. აქვე ჩვენ აუცილებელ საჭიროდ ვხედავთ მივაქციოთ ყურადღება, პირველად, მას, რომ: თუ შარნავაზის მამა მოიკლა ალექსანდრეს საეჭვო ყოფნის დროს საქართველოში, სანამ ეს უკანასკნელი 332 წელს მეგიპტეს გაილაშქრებდა, და თუ შარნავაზი მაშინ დაბადებიდან სამის წლის იყო, გამოდის, რომ აზონთან ბრძოლის დროს 268 წელს ის არათუ ახალგაზდა, — 67 წლის იქნებოდა. მაშასადამე, მამა მისის სიკვდილი უგვიანეს დროს უნდა მივაწეროთ. მეორე: თეიმურაზ ბატონიშვილი, ანტონ ძათალიკოზისა და სხვა ისტორიკოსების (რომელთაც არ ასახელებს) ჩვენების მიხედვით, ამბობს, რომ შარნავაზის მამა მცხეთის მამასახლისის სამარას ძმა, ღარიოზ-ძოდომანის ერთი წარჩინებულთაგანი იყო; ის აიზარდა სპარსეთში და ქაბუკობის დროს თავისი მეომრობით, სიმარდით და მამაცურ მოყვანილობით მაღალი ადგილი დაიჭირა სპარსეთის მეფის სარდლებს შორისო და სპარსეთის მეფემ მისცა მას ცოლად თავისი ასულიო. როცა ღარიოზი დაეცა, შარნავაზი მოვიდა მცხეთას და თან მოიყვანა რამდენიმე სპარ-

¹⁾ შარნაბაზი მცირე აზიის სატრაპი იყო; ის ცხოვრობდა მე-IV საუკუნის დასასრულს და პელოპონეზის ომების დროს სპარტას ეხმარებოდა.

სელი ჯარი, მაგრამ ალექსანდრემ საქართველოს დაპყრობის დროს მოკლა ის და მისი ძმა სამარაო და სხ. ¹⁾). მაშასადამე შარნავაზის დედა სპარსელი ქალი ყოფილა, აქამენიდების დინასტიიდან, მამა-მისი კი — ღარიოზის სიძე, რომელიც მაკედონელებმა მოკლეს. — ბალისის «საბერძნეთის ისტორიაში» მოხსენებულია ღარიოზის ერთი სიძე, რომელიც თვითონ ალექსანდრემ მოკლა ბრანიკთან ბრძოლაში; აქვე მოკლეს აგრეთვე ვილაცა ომარი (შეიძლება სამარა იყოს), რომელსაც ღარიოზის მიერ დაჭირებული ჯარები ებარა. ამას ერქვა სახელად შიტრიდატი ²⁾). მაგრამ ჩვენ ზევით დავინახეთ, რომ იბერიის სატრაპი შიტრიდატი ცხოვრობდა ალექსანდრეს დროს და შემდეგაც, მაკედონელ სარდალთა ერთმანერთ შორის ცილების დროს, და მოიკლა ანტიგონის მიერ ³⁾). ამ ცნობებს რომ ვუყვირდებით, ჩვენ გვებადება აზრი, რომ ორივე ეს შიტრიდატი ერთი და იგივე პირი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ დრო, ადგილი და სიკვდილის გარემოება სხვადასხვანაირად არის ნაჩვენები. ეს აზრი იმაზედაც არის დაფუძნებული, რომ იბერიის სატრაპის, შიტრიდატის, ერთს ჩამომავალთაგანს, შიტრიდატ დიდს,

¹⁾ თეიმურაზ ბატონიშვილის ისტორ., გვ. 111.

²⁾ Истор. Греции Галисия, часть VIII, гл. 37.

³⁾ Моисей Хорен, кн. II, гл. 10, и *St. Martin, Recherches sur l'hist. de l'Asie, chap. XIX.*

პონტოს მეფეს, უწოდებდნენ აგრეთვე აქემენიდს¹⁾. ხალხურ გადმოცემებში, რომელიც ჩვენ ამ თავში გამოვხატეთ, როგორც სჩანს, ძველებურს სპარსულ კილოს პირველი ადგილი უჭირავს. მართველთ მატთანის ის ადგილი, რომელიც ხატავს მაკედონელ დამპყრობელის ჩარევას სარწმუნოების საქმეებში და ამ სარწმუნოების შეცვლისათვის მის მეცადინეობას, პირდაპირ მოგვაგონებს ჩვენ სპარსელთა გადმოცემას, რომელიც მოგვითხრობს, რომ ალექსანდრემ ზენდ-ავესტის საღვთო წიგნები დაწვა და სარწმუნოება დაამცირა²⁾. მაგრამ არა გვგონია, რომ ამ გადმოცემას რაიმე სიმართლე ჰქონდეს.

ალექსანდრეს მოადგილენი, სელევკი და ანტიოქი, სულ სხვა გზას ადგენ. ისინი ყველაზედ უფრო იმას მეცადინეობდნენ, რომ შორ ქვეყნებში მიმავალი გზები ამოეჩინათ და ამით ხალხთა ერთმანერთში მიმოსვლა დაემკვიდრებიათ. არც ძავკასიის მხარეთათვის მოუყლიათ მათ ამ მხრით თავიანთი მზრუნველობა.

ჩვენ ვიცით პატროკლის და მრატოსთენის წერილებიდან, რომ უმთავრესი გზა სავაქრო მიმოსვლისათვის დასავლეთის ხალხებსა და ინდოეთს

¹⁾ იხ. ჩვენი სტატიები გზ. «Кавказъ»-ში 1861 წ. № № 53 და 70, სათაურით: «Вопросъ о происхождении Митридата Великаго» და «Дополнение» ამ «Вопросъ»-ისა.

²⁾ Всемирн. истор. Г. Вебера, кн. I, стр. 442.

შორის საქართველოში მიდიოდა ¹). პომპეი-ლიდის მინდობილობით შარონმა შეკრიბა შემდეგ ხანებში სარწმუნო ცნობები—და აქიდან ვიცით, რომ ინდოეთიდან საქონელი ერთ კვირას მოდიოდა ინდის მდინარით ბაქტრიამდი, საიდანაც ჯერ იკარით და შემდეგ მტკვრით სურამამდი მოჰქონდათ; აქიდან ხმელეთით გადაჰქონდათ შორაპნამდი და დასასრულ ისევ წყლით, რიონით, შავ ზღვამდი ²). მაგრამ შემდეგში ამ სავაჭრო გზის არსებობას ხელი შეუშალეს—ერთის მხრით ბარბაროთა შემოსევამ და მეორე მხრით განათლების გავრცელებამ და ეგვიპტელთა და ფინიკიელთა ზღვაში მოგზაურობის გამრავლებამ და დასასრულ მაკედონელთა მპყრობელობამ. მაკედონელებმა გამოიწვიეს არაბეთის სორეთითა და სპარსეთით ინდოეთს მიმავალი სხვა გზები, შემდეგ ააშენეს ალექსანდრია და ამით სრულიად დასცეს საქართველოს გზის მნიშვნელობა.

თუმცა ეს ასე იყო, მაგრამ ძასპიის ზღვა კიდევ დიდ ხანს იპყრობდა ალექსანდრესა და მის თანამოდვაწეა ყურადღებას. ალექსანდრეს ეგონა, რომ ეს ზღვა შეადგენდა ჩრდილოეთის ოკეანის ნაწილს და მისი ნაპირები გამოაჩენდა ახალ სამეფოებსა და ახალ სავაჭრო გზებს უცხო ხალხებთან მიმოსვლისათვის. ამიტომაც, რამდენმე ხნით თავისი

¹) *Strab. lib. XI, p. 351.*

²) *Plin. I. VI, cap 19.*

სიკვდილის წინეთ, მოაწყო მან ამ ზღვაზე დასაყდრებელი და ვაგზავნა კაცები იმის გამოსაკვლევად, უერთდებიან თუ არა ის და ოკეანე შავით ან რომელმე სხვა ზღვით ინდოეთსო ¹⁾). ჯერ გამოიკვლიეს სამხრეთის ნაპირები, მერმე დაათვალიერეს აღმოსავლეთის ნაპირები იაქსარტის მდინარემდი და შემდეგ დასავლეთის—ალბანიამდი და შეიძლება დარუბანდამდისაც, რომელიც განთქმულია გადმოცემებით ალექსანდრეზე, როგორც მის დამფუძნებელზე ²⁾). ცნობაც კი არის იმის შესახებ, რომ ალექსანდრეს ჯარები მისულან შიპანის ან მდინარემდი ³⁾). შემდეგში შემდგარ აზრით გამოდის, რომ შიპანისი ჰქვიოდა მხოლოდ შუბანის მდინარეს და სინდები ძველად როგორც ინდის შესართავის, ისე ამ მდინარის მახლობლადაც ცხოვრობდენ ⁴⁾).

ალექსანდრეს სიკვდილს შემდეგ ხელეცკ ნიკატორს ძასპიის ზღვაში ჰქონდა თავისი ფლოტი, რომლის უფროსადაც პატროკლი იყო; ამ უკანასკნელს მინდობილი ჰქონდა ამ ზღვის ნაპირების

¹⁾ *Montesquieu, V' Esprit des Loix, I. XXI. ch. 9.*

²⁾ დარუბანდის ძველ კედელს დღემდის ემახიან ალექსანდრეს კედელს.

³⁾ *Montesq., V' Espr. des Loix, XXI, c. 9.*

⁴⁾ *Strab. lib. XI, p. 349* — ინდს შესართავთან ჩაერთვის მდინარე, რომელიც სახელწოდებით გიპანისს ჩამოგავს, — გიფაზისი.

გამოკვლევა. ახლად ამოჩენილს იმის ნაწილს და-
ერქვა ხელევეკის ზღვა, და ამასთანავე შეადგინეს
პლანი, რომლის ძალითაც ეს და შავი ზღვა არხით
უნდა შეეერთებიათ. მაგრამ იმ დროს, როდესაც ამ
პლანის სისრულეში მოყვანისათვის მეცადინეობდენ,
ხელევეკი მოკლეს ¹⁾). ანტიოქ I თანაუგრძობდა თა-
ვისის მამის განზრახულებას—და ამიტომაც განაგრძო
ძასპიის ზღვაში მოგზაურობა ²⁾); საქართველოს მა-
ტიანეები ამბობს, რომ ანტიოქი შარნავაზს დაე-
ხმარა აზონის წინააღმდეგო, და ამით ისინი ამტკი-
ცებენ, რომ ანტიოქს დიდი ინტერესი ჰქონია ამ
ქვეყნისა, რომლისთვისაც ატეხილი იყო ბრძოლა,
და სურვებია, რომ ეს ქვეყანა ხელთ ჩაეგდო მის-
გან დაეაღებულ კაცს.

¹⁾ *Plin. I. VI, cap. 2.*

²⁾ *Esprit des Lois, liv. XXI, ch. 9.*

სამეფოს დაარსება

ძრისტეს წინეთ მე-III საუკუნიდან იწყება საქართველოში დიდის ხნის გამზადებული შეგნებული ცხოვრება ხალხისა, ეგრეთ წოდებული ეროვნება. აი რამ მოამზადა საქართველოს სამეფოს დაარსება და რამ დაუდგა მას ბუნებრივი საძირკველი: პირველი, უმთავრეს საზოგადოებათა ერთტომობამ, თუმცა ისინი შესამჩნევ მანძილზე იყვენ გაფანტულნი და ადგილობრივ გარემოებათა გამო ერთმანერთთან დიდხანს განცალკევებულნი; მეორე, სპარსეთის მფლობელობის გავლენამ, რომელმაც დაახლოვა ისინი ერთმანერთს მით, რომ ყველანი შეაერთა და მიუჩინა მართველებად ორი სატრაპი, რომელნიც ერთის ხელმწიფის სახელითა და წესით მართავდენ ამ მხარეს; და მესამე, ხალხის განვითარებამ სპარსეთის მფლობელობამდისაც და ამ უკანასკნელის განმავლობაშიც. საზოგადოებანი ცოტა-ცოტათი შეეჩვიენ მიწის მუშაობას და ვაჭრობას, ზოგი თვით მდიდარ ბუნების მეოხებით, რომელიც უხვად ასაჩუქრებს მუშის შრომას, და ზოგი კი ეგვიპტელებსა, ბერძნებსა და ფინიკიელებთან მიმოსვლის გამო. ეგვიპტელთა და შემდეგ სპარსელთა

სარწმუნოებრივი სისტემები, რომელიც მათ შორის ვრცელდებოდა, აჩვენებდა მათ კანონების მორჩილებას; დასასრულს, ყოველწლიურმა ხარაჯამ, რომელსაც სპარსეთის მეფეები ახდევინებდნენ, ჩაუნერგა მათ ის აზრი, რომ აუცილებლად საჭიროა—ყოველწლივ აძლიოს ხალხმა თავისს მეფეს გადასახადი.

მართველთ ეროვნების პირველი ნაბიჯი, რასაკვირველია, ის იყო, რომ ყველა ერთტომის საზოგადოებანი შეერთდნენ ერთმანერთის სარგებლობისათვის—საერთო მტრებისაგან თავის დასაცველად, და უმთავრეს მართველად ამოირჩიეს ერთი პირი. მატიანეთა მიხედვით, შარნავაზის სამეფოს შემდეგი საზღვრები ჰქონდა: ქავკასიის უმთავრესი ქედი, მდინარე მნგური, შავ ზღვის ნაპირი ახლანდელ ბათუმამდე; აქიდან მთები, რომლისგანაც მდინარე ჭოროხი და მისი ჩასართავეები გამოდიან, პალაკაციოს ტბამდე; შემდეგ მთები, რომელიც მდინარე ღებედას მარჯვენა ნაპირს მიყვება, მტკვრამდე, და დასასრულს ალაზანი და მისი ჩასართავეები—აღმოსავლეთით.

შარნავაზმა გაუნაწილა თავისი სამეფო თავის თანამოღვაწეებს და გაყო ის რვა თუ ცხრა ნაწილად, რომელთაც სახელად საერისთაოები ეწოდა. რადგან ძნელი დასაჯერებელია მატიანეთა ნაჩვენები თითოეულ საერისთაოს საზღვრები, ამიტომ ჩვენ ვერ ვბედავთ იმათ აწერას, რომ ამით ბევრ შეცდომაში არ შევიდეთ. მაგრამ მზადა ვართ—

შენიშვნებში მაინც მივცეთ ადგილი თეიმურაზ ბატონიშვილის ცნობას ამის შესახებ ¹⁾).

მრისთავეები უმთავრეს მონაწილეობას იღებდენ მართველობაში და მეფის ბძანებას ასრულებდენ; თითოეული მათგანი თავის საერისთაოში თავის-თავად მეფეს წარმოადგენდა და უფლებაც ჰქონდა მიანიჭებული, თავისი თანამდებობა თავისს შთამომავლობისათვის გადაეცა. მს უფლება იყო ქართველთ ტომის ფეოდალურ ცხოვრების ბუნებრივი შედეგი გინა გაგრძელება; ეს ცხოვრება დაიწყო ქართლოსის სიკვდილს შემდეგ, მის შთამომავალთა შორის მიწების დანაწილების დროიდან, და რამდენმე საუკუნის განმავლობაში მაგრათ მოიღვა ფეხი მიწის

¹⁾ აპირველად (ფარნავაზმა) დაადგინა ერისთავად ქუჯი, რომელსაცა მისცა დაი თავისი ცოლად და განუჩინა საერისთოდ რომის მდინარიდგან ეგრისის მდინარედმდე ყოველი კოლნიდა სქანეთითურთ და დასავალით ზღვამდე.—მეორე ერისთავი დასვა მარგვეთისა შორაპანსა და მისცა მცირე ლიხის მთიადმ ზღვამდე დაღოს მთიადმ და რიონის შუათი.—კახეთს და ჰერეთს და კუხეთს ნაწილთა კახეთისათა—ესე მესამე ერისთავი. მეოთხე ერისთავი დასო ზუნანს და განუჩინა ბერდუჯისა და მტკერის შუა გარდაბანიურთ ტფილისადმდე.—მეხუთე ერისთავი ჰყო სამშვილდისა და განუჩინა სკვირეთის მდინარიდგან გაჩიანს ზევით თანაგარადმდე აბოციით.—მეექვსე ერისთავი წუნისა, რომელსა განუჩინა აღმოსავალით მტკერისა თანაგარადმდე და თავადმდე მტკერისა.—მეშვიდესა ოძრხის ერისთავსა განუჩინა ტაშის-კარს ზევით ზღვადმდე პონტოსა და ქოროხამდე.—მერვესა კლარჯეთის ერისთავსა განუჩინა, რომელიცა თვით დაიპყრა საზღვრით კლარჯეთისა ზღვამდე პონტოსა.—დაადგინა მეცხრე ერისთავი შიდა ქართლსა; ესენი იყვნეს პასპეტნიცა, გამგენი და მოიღებდეს ხარკსა ქვეყანისაგან საერისთოთა თვისთასა და მიართმიდენ მეფეთა. (იხ. ისტორ. თეიმურაზ ბატონიშვილისა, გვ. 115).

ნიადაგის სიკეთის მეოხებით. რაკი შარნაევზმა და-
ამტკიცა ეს უფლება, საქართველოში დაიბადა ჯერ
მიწის მფლობელობის, როგორც კერძო ნათესაობ-
რივ საკუთრების, უფლება და შემდეგ აზრი იმ ოთხ
სახალხო წოდების დაფუძნების შესახებ, რომელიც
არსებობდა განუწყვეტლივ, სანამ საქართველო თა-
ვისუფალ სამეფოს შეადგენდა. ძველ ხალხებს შო-
რის მიწის კერძო მფლობელობის უფლება ძალიან
იშვიათი მოვლენა იყო; შარნაევზმა აღბათ იმ რწმუ-
ნებით შემოიღო ეს უფლება, რომ პატრიოტიზმს
გარდა იმაში არსებობს აგრეთვე მატერიალური ან-
გარიშიც და ამიტომაც ქვეშევრდომთ უმეტესად
უძლიერებს იგი მამულის დაწესებულების ენერჯიას. ძველ
ხალხებში მიწა საერთო კუთვნილებად ითვლებოდა
და საკუთრებას მხოლოდ ვაჭრობით იძენდენ; სა-
ცხოვრებლად იმათ უფრო ის ქვეყანა მოსწონდათ,
სადაც უკედ შეეძლოთ თავიანთ მოძრავ კაპიტალის
დაცვა და გადიდება. ისინი ადვილად სტოვებდენ
თავიანთ მამათა საფლავებს, სამშობლო ნაპირებს
და მთებს, ესახლებოდენ შორ ქვეყნებში და იქ
იკეთებდენ ახალშენებს; და ან იმგვარადვე ცხოვ-
რობდენ, როგორც ისრაელები და სომხები, რომ-
ელთა სამშობლოსაც დამპყრობელი ადვილად იჭერ-
და ხოლმე. მცის საუკუნის განმავლობაში იბრძო-
და ქართველი ხალხი უძლიერეს დამპყრობელთა წი-
ნააღმდეგ დამოუკიდებლობისათვის და ეს ბრძოლა
იქამდე გაგრძელდა, სანამ ერთმა საქართველოს უკა-

ნასკნელ მეფეთაგანმა არ შეარყია ხალხის უმაღლეს წოდების ძველი სამიწო უფლებანი.

ხსენებულ წოდებათა შეადგენდენ: პირველი, მთავართა ანუ თავადთა წოდება, რომელიც რუსთა ფეოდალურს ანუ უფელის სათავადო წოდებას (удѣльное княжество) უღრიდა; მეორე, სააზნაურო, რაინდთა წოდების თანასწორი; მესამე, სამოქალაქო და მეოთხე, საგლეხო.

მთავრები ანუ თავადები უმეტესად საქართველოს იმ ნაწილების მფლობელთაგან შთამომავლობდენ, რომელიც ქართლოსის მემკვიდრეთა შორის საქართველოს გაყოფას შემდეგ დაწესდა, ანუ უცხო ქვეყნების მეფეთა შთამომავალთაგან; აზნაურები კი, მატრიანეთა მოწმობით, მაკედონელ მთავარმართებლის აზონის თანამოღვაწეებს დაერქვათ. მრისთავები ყველანი სამთავრო წოდებისანი იყვენ. მთავრებს ანუ თავადებს მიწის საკუთრებაც ჰქონდათ, გლეხებიც ჰყავდათ და ამას გარდა, მეფეთა მსგავსად, აგრეთვე ქვეშევრდომი აზნაურებიც, რომელთაც, თავის მხრით, მიწებიც ჰქონდათ და გლეხებიც ჰყავდათ; ვისაც არ ექნებოდა მოსახლებული სოფელი და ვინც თავის თავადის პირველ მოწოდებისათანავე ვერ შეიძლებდა კარგძალ მსახურთა (უბრალო მხედართა) თანახლებით მასთან გამოცხადებას რჩეულ ცნებებით, საკუთარ კარვით და ყოველგვარსალაშქრო ნივთებით — იმას არ შეეძლო აზნაურის წოდე-

ბის მიღება ¹⁾). იბერიის აწერილობაში სტრაბონი მოწმობს, რომ ამ ქვეყანაში მართლა ყოფილა ხალხური ოთხი წოდება ²⁾).

ზარნავაზს აწერენ აგრეთვე სამხედრო თანამდებობათა დაწესებას და სპარსეთიდან მაგების მოწოდებას ზოროასტროს სწავლის სისტემის გასაწესიერებლად.

ჩვენ აქ არ მიგვაჩნია საჭიროდ ზენდ-ძვესტის შინაარსის გადმოცემა, ერთი იმიტომ, რომ ჩვენს დროში ბევრმა აწერა ის და ამით საკმაოდ გააცნეს იგი ჩვენს განათლებულ საზოგადოებას, და მეორე იმიტომაც, რომ, ადგილობრივ ცხოვრების პირობათა მიხედვით, სხვადასხვა ხალხებში ამ სწავლას სხვადასხვა სახე ჰქონდა. საზოგადოდ ეს სწავლა იცავდა საკუთრების უფლებას, აძაგებდა ბიწიერებას და ტანის სიბინძურეს და განსაკუთრებით ქურდობისა და სიცრუისათვის სჯიდა ხოლმე; ის აქეზებდა ხალხს მიწისმუშაობისა და კეთილზნეობიანობისათვის და თხოულობდა ახალგაზდობის აზღას წერა-კითხვის სწავლებაში. მაგრამ სასარგებლო დარიგებათა შორის იმაში ბევრი უმსგავსო წესი და რწმუნება იყო, რომელთა კვალი დღემდისაც დარჩენილა საქართველოს ზოგიერთ ნაწილში, მაგალითად სვანეთში — მომაკვდავის წინ მამლის დაქერა.

¹⁾ გეოგრაფ. აღწერა ვახუშტისა, გვ. 12.

²⁾ *Strab, lib. XI.*

«მამალი გვაუწყებს დღის მოახლოებას და სიბნელის უკუქცევასო—სწერია ვენდიდაში—ის ამალღებს თავისს ხმას ყოველს ღვთაებრივ ცისკრის ჟამს და ღალღებს: აღსდგით, კაცნო, აქებდით მშვენიერ სიწმინდეს და სდევნიდიო დევთაო» ¹⁾. ის უკრძალავდა ხალხს მკედრების დამარხვას და აძლევდა ქორწინების ნებას უახლოეს ნათესაებს შორისაც.

ქართველი ხალხი შარნავაზის მადლიერი ყველაზედ უფრო ვგონებ წერა-კითხვის შემოღებისა და საკუთარ ეროვნულ ანბანის, ეგრედ წოდებულ «მხედრულის», მოგონებისათვის უნდა იყოს. სახელმწიფო წყობილების ფორმები და სარწმუნოება ხელს უმართავენ ხალხის შინაგან ცხოვრების წინსვლას, მაგრამ ყველა ეს ხდება და ირღვევა იქ, სადაც არ არსებობს წერა-კითხვა. ის აძლევს მკვიდრ საფუძველს, ის აწინაურებს და აუმჯობესებს ყველაფერს, რაც კი ხალხის არსებობის საძირკველს შეადგენს. ის ძველი ანბანი, «მხედრული», როგორც სჩანს, შედგენილია ზენდურ ანბანისაგან ²⁾ და იმგვარ ხელოვნებით, რომ დაბეჯითებით შეიძლება ვთქვათ: ჩვენს დროშიც კი არცერთ ხალხს არ აქვს ენასთან იმგვარად შეწყობილი ანბანი, როგორც ქართველებს.

¹⁾ Всемирн. истор. Г. Вебера, кн. I, стр. 457.

²⁾ ზოგიერთ ქართულ ანბანს დღემდისაც შერჩენია ზენდურ ანბანების მსგავსება (იხ. ნიპერტის მიერ გამოცემული ანბანები). ზოლო დაწყობილი კი იმ რიგზეა, როგორც ებრაული ანბანი.

პეტრე უსლარი არჩევს მას და აღარებს სხვა ანბანებს,—ის ამბობს: «თუ ჩვენ შევხედავთ ქართულ ანბანს თვით ქართულ ენის მიხედვით, გატეხილი უნდა ვთქვათ, რომ ის ყველა პირობას აკმაყოფილებს; ჩვენ გვგონია, რომ ეს ანბანი ყველა სხვა ხალხების ანბანებზედ უფრო განვითარებული უნდა იყოს. თითოეული ხმა გამოიხატვის განსაკუთრებულ ნიშნით, თითოეული ნიშანი ყოველთვის ხატავს ერთსა და იმავე ხმას. ყველა ევროპიულ ენაში მართლწერა ფრიად გასაქირ საქმეს შეადგენს; ქართველებისათვის კი ეგ სიძნელე თითქმის არ არსებობს მათის ანბანის განვითარებულობის მიზეზითო».

სამწუხაროდ, ქართველთა ლიტერატურულ ცხოვრების არცერთ ნაწარმოებს ჩვენამდის არ მოუწევია. ჩვენ კი გვაქვს საფუძველი—ვიფიქროთ, რომ ნაწარმოები მრავალი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ქართველებს მოუსპიათ ისინი, როგორც წარმართობის ნაწარმოებნი. ამგვარი დევნა იმათის მხრით იქიდან სჩანს, რომ მე-IV საუკუნის სასულიერო წოდებამ შეადგინა ახალი ანბანი, «ხუცური»¹⁾, ალბათ იმისთვის, რომ ამით უნდოდა—აეშორებია ხალხი ძველ წიგნების კითხვას.

ამას გარდა შარნავაზს აწერენ ტახტის მე-

1) ხუცური ანბანი შედგენილია სომეხ მესრობისაგან, რაზედაც ქვეით ვიტყვით.

შკვიდრობის დაარსებას საქართველოში, აობრებულ-
ქალაქების განახლებასა და გამშვენეირებას, შორაპ-
ნის დაარსებას, რომელიც ძველად ინდოეთიდან
შვროპას მიმავალ საქონლის შესანიშნავი საწყობი
ალაგი იყო ¹⁾, და ურიცხვს სხვა სასარგებლო მო-
ქმედებას.

ჩვენ ამით ვათავებთ ჩვენის წერილების ერთ
ნაწილს, რომელსაც ჩვენ ვუწოდებთ სახელად «ქართ-
ველ ხალხის პირველი გადმოცემანი». ამას შემდეგ,
სანამ ჩვენს ისტორიულ ამბავს განვაგრძობდეთ, მო-
ვიყვანთ აქ მოკლე გეოგრაფიულ აწერას იმ ეპო-
ქის საქართველოსას, როდესაც იქ მონარქიული
მართველობა დაწესდა.

¹⁾ *Strab. I. XI, p. 343; Plin I, VI, cap. 6.*

ქიანისკენ აღმოსავლეთით აღმართულ ნიკო-
ტაძვანში დასაწყისში მდებარე ადგილზე დასა-
რეკონსტრუქციო სამუშაოების დასრულების შემდეგ
გეოგრაფიული მიმოხილვა იმ დროის საქარტი-
ველოისა, როცა იმ მომენტში მართლაც
დასრულებული იყო

ხალხის გადმოცემათა მე-V თავში ჩვენ ვიდე-
ვაც ვთქვით, რომ შარნავაზის სამეთო ისაზღვრე-
ბოდა: ქავკასიის უმთავრეს ქედით, მდ. მნგურით,
შავ ზღვის ნაპირით ახლანდელ ბათუმამდის, აქი-
დან მთებით, რომლიდანაც მდ. შოროხის ქვემო ნა-
წილის ჩასართავეები გამოდის, პალაკაციოს ტბამდის;
შემდეგ მთებით, რომელიც მდ. ღებედას ნაპირს მი-
ყვება, მტკვრამდის, მერმე მტკვრით ალაზნის შე-
სართავამდის, და დასასრულ ალაზნით და აღმო-
სავლეთის მის ჩასართავეებით. ამ საზღვრების განა-
პირი კუთხეები მოქცეულია ჩრდილოეთის სიგანის
 $40^{\circ} 47'$ და $43^{\circ} 15'$ -სა და სიგძის $59^{\circ} 15'$ და 64°
 $58'$ შუა. ამ ზედა პირს უმეტესი სიფართოე აქვს მე-
 60° მერიდიანის ხაზის დაყოლებით; აქიდან ის მი-
დის კუთხის მსგავსად აღმოსავლეთისაკენ, სალავა-
თის მთის მწვერვალამდის, ე. ი. სიგანის $41^{\circ} 24'$ -სა
და სიგძის 64° მდებარეობს.

ხალხის გადმოცემით I თავში, ქავკასიაში
ქართველთ ტომის მასაზღვრების აწერის დროს, ში-
ვიენ დე-სენ-მარტენის აზრის თანახმად, ჩვენ ვთქვით,

რომ ქართველთა ტერიტორია შეიცავდა ძველქანის მთავარ ქედსა და პრეზის მდინარეს შუა მდებარე ადგილებსო. მაგრამ იმ დროიდან მოკიდებული ქართველთა სამეფოს დაარსებამდის ბევრმა საუკუნემ გაიარა, რომელთა განმავალობაშიაც შესაძლებელი იყო—დიდი ცვლილებანი მომხდარიყო, და რადგან მათიანეთაგან არა სჩანს, შეადგენდა თუ არა ქართველთა ტომი შარნავაზის მონარქიის გარეშეც მცხოვრებთა პრეზამდის, ამიტომ დაბეჯითებით არაფრის თქმა შეიძლება, სანამ ეს კითხვა ფიზიოლოგიურად ან როგორმე სხვაგვარად არ გადაწყდება. რაიცა შეეხება ამ მიმოხილვაში მოხსენებულ საზღვრებს, აქ დღემდისაც ყოველგან ქართველი ტომები ცხოვრობენ.

მსეც კია, რომ, თუ ამ სამეფოს მოსაზღვრე ხალხების სახელწოდებას დაუყვირდებით, რომელსაც ძველი გეოგრაფები ხმარობენ, და აგრეთვე თუ იმას, რასაც ეს უკანასკნელნი ამ ხალხების შესახებ გვიჩვენებენ, ყურადღებას მივაქცევთ, იმ შემთხვევაში უნებლიედ ბევრი ეჭვი და კითხვა დაგვებადება ჩვენ,—მაგალითად: ვინ იყვენ პონტოელნი, ალბანელნი ანუ ალვანელნი, კასპიელნი, კარდუხიელნი ანუ კარდუსიელნი, საპირნი და სხვანი,—ეგებ ისინი ქართველთა ტომის შტოები იყვენ?

აი რაზედ არის დამყარებული ჩვენი ეჭვები,—პირველი: ჩვენ არ შეგვიძლია—უთუოდ დავეთანხმოთ იმათ, რომელნიც გვარწმუნებენ, რომ პონ-

ტოელები ბერძნებისაგან ჩამომავლობენო. ბერძნებს
ჰონტოში ჰქონდათ ერთად-ერთი ქალაქი გინა
ახალშენი, სახელდობ ტრაპიზონი, და ამიტომაც
ერთად-ერთ ქალაქს არ შეეძლო— შავ ზღვის სამხრეთ-
აღმოსავლეთის მთელი განაპირი მარტო ბერძნებით
მოესახლებინა. ძველი კლასიკები გვაცნობებენ, რომ
მთელი ჰონტო ოდესმე მეომარსა და მრავალ-
რიცხოვან ხალხს, ქალობებს, სჭერიათ, და ახლაც
მოიპოვება იქ ქართველთ მოსახლეობის ნიშნები, და
აღმოსავლეთის ნაწილის რამდენმე სოფელში აქამდის
შენახულა ქართული ენა¹⁾. მეორე: პლინი ამბობს,
რომ მდინარე ალაზანი გამოდის ტავკასიის მთები-
დან და აღბანელებს იბერიელებისაგან ყოფსო²⁾.
რომაელთ გეოგრაფების აღბანელები სომეხთა გა-
მოთქმით იყვენ აღბანელები და ქართველთა—აღვა-
ნელები. მართალია, არის ერთი ხეობა, ალვანის
მინდვრად წოდებული, რომელიც ალაზნის სათავეს-
თან ძვეს, მაგრამ დღესაც, ამ მინდვრიდან დაწყე-
ბული ტავკასიის მთების ძირ-ძირ, სამხრეთ-აღმოსავ-
ლეთისაკენ, 200 ვერსზე მეტია, რომ ქართველები
სახლობენ; და ძველ დროებში, შირვანის სამეფოს
დაარსებამდის, მათი მოსახლეობა აღბათ თვით ძას-
პის ზღვამდისაც მიაწევდა; მაშასადამე რაღა საექ-

1) იხ. ჩვენი სტატია, სახელდობ: «Вопросъ о происхож.
Митридъ Великъ.»: გაზ. «Кавказъ», 1861 წ. № 53.

2) *Plin. I. VI, c. 11.*

ვრა, რომ ალბანელები, რომელთა საზღვარსაც
 აღმოსავლეთით ეგ ზღვა და დასავლეთით ალაზნის
 სათავე შეადგენდა, კახელი ქართველები ყოფილან?
 შესამე: კასპიელები, რომელთა მიზებითაც ზღვას
 მიეცა თავისი სახელი და რომელთაც რომაელებისა
 და ბერძნების მწერალნი ალბანიიდან სამხრეთ-აღმო-
 სავლეთისკენ მდებარე განაპირის მცხოვრებლებათ
 თვლიან, შესაძლებელია ქართველი ტომისანი იყვენ.
 მგონებ ჩვენს მოსაზრებას საკმაოდ ამტკიცებს ის
 გარემოებაც, რომ ძველის-ძველად ქართველთა მო-
 სახლეობის შუაგულში, (მართლში, იყო ქალაქი
 (ახლანდელი სოფელი) კასპი; ეს სახელწოდება
 დღემდის ძლიერ გარკვეულად და ქალაქ Caspii-
 საგან სრულიად განუსხვავებლად იხსენება ქართვე-
 ლებისაგან. და მეოთხე: შესაძლებელია კარდუსიან-
 ნები მართლა ქართლოსიანები ყოფილიყვენ და სა-
 პირნი—იბერნი, როგორც გვარწმუნებენ თეიმურაზ
 ბატონიშვილი ¹⁾ და ტარდიე ²⁾. როგამ კეც ში
 სომხების მწერალთა რა მივხედოთ, ის დასკვნა
 უნდა გამოვიყვანოთ, რომ ყველა ხსენებული ხალ-
 ხები თითქო მათის ტომისანი უნდა ყოფილიყვენ;
 მაგრამ აქ მხედველობაში უნდა მივიღოთ შემდეგი
 გარემოება: მათის აზრით, არათუ ეს ხალხები, არა-

¹⁾ ისტორია მ. დ. თეიმურაზისა, გვ. 101.

²⁾ *Atlas universel de Geogr. ancien et mod., dressée par A. Tardieu, éd. 1858, carte № 2.*

მედ ნოეს მთელი შთამომავლობა სომეხთაგან მო-
მდინარეობს! **ცხადია**, რომ ეს აზრი მეტისმეტ გა-
ტაცებულებად უნდა ჩაითვალოს. **მსეტყია**, რომ,
თუ მხედველობაში მივიღებთ ვრცელ ერთტომობას,
აღბათ ამ ხალხთა და სომეხთ შორის იქნებოდა იმ-
გვარივე შორეული შთამომავლობრივი უკავშირი,
როგორც **ვივიენ დე-სენ-მარტენის** აზრით ქართველ-
თა და სომეხთ შორის არსებობდა. მაგრამ ჩვენის
რწმუნებით (თუმცა არ შეგვიძლია—ეს რწმუნება
შეურყვევლად აღვიაროთ) ეს ხალხები თვისის შთა-
მომავლობით უფრო ახლოს იდგენ ქართველებთან,
ვიდრე სომეხებთან. **თუ** კი მეცნიერება ოდესმე მო-
ინდომებს ამის შეტყობას და ამასთანავე თუ რომ
გამოკვლევანი ჩვენს რწმუნებას გაამართლებენ, მა-
შინ სრულიად დამტკიცდება **ვივიენ დე სენ-მარტე-
ნის** ის აზრიც, რომ ძავეკასიის ყველა ხალხები, რო-
მელნიც არეზის მდინარიდან ჩრდილოეთისაკენ, **მეჭ-
სინის** პონტოსა და ტასპიის ზღვას შუა ცხოვრობ-
დენ, თავიანთ შთამომავლობით ქართველთა ტომის
შტონი იყვენო.

ის მიწა, რომელიც **შარნავაზის** სამეფოს შე-
ადგენდა, თითქმის 1500 ოთხკუთხიან გეოგრა-
ფიულ ალაჯს შეიცავდა და ოთხ აუზად იყოფებო-
და: მათ შორის პირველი არის **მდ. მტკვრის** აუზი;
ეს იყო ყველაზედ უვრცელესი და ქართველ მოსახ-
ლეობის უშუაგულს წარმოადგენდა; მეორე—**მდ.
რიონის** აუზი, მესამე—**მნგურის** ხეობა, და მეოთხე—

მდ. შოროხის ქვემო ნაწილის აუზი.

საზოგადოდ საქართველოს ადგილები სხვადასხვა ხასიათის ბუნებას წარმოადგენს: აქ მშვენიერად არიან შეერთებულნი ამწვანებული ხეობანი, ტყიანი თუ თოვლიანი მთები, ვიწრო ხეობანი და მათში მიმსრბოლი მდინარეები და რუები. ქავკასიის ქედი მთელს თავისს სიგძეზე შეადგენს საქართველოს საზღვარს ერთის მხრით და მიიმართება ჩრდილოეთდასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ. ის დაფარულია დიდის ტყით ძირიდან დაწყებული ზღვის დონეს ზევით 8000 ფუტის სიმაღლეზე. მისი მწვერვალები გატიტვლებულია და მხოლოდ მუდმივ თოვლით არის დაფარული. მთიქმის ამ ქედის გამსწვრივად გადაჭიმულია მეორე ქედი შავ ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაპირიდან მდ. დებედას შესართავამდე; ეს ქედი წარმოადგენს სამხრეთის საქართველოს საზღვარს; შემდეგ ის კიდევ უფრო სამხრეთისაკენ მიიმართება და მიდის მტკვრის სისწორით, მაგრამ ამ მდინარეზე საკმაოდ დაშორებით. ამ ქედს უფრო ხშირად მცირე ქავკასიას უწოდებენ; შოროხისა და მტკვრის ჩაყოლებით აქა-იქ ეს ქედი იმგვარად ჩაღრმავებულია და თავისს ხაზს ისე დაცლებული, რომ გეგონებათ, მდინარეებისაგან გაჭრილი უნდა იყოსო. ეს ორი უმთავრესი მთაგრეხილი მერიდიანის 61 გრადუსთან შეერთებულია სურამის ქედით, რომელსაც ძველად ევროპელები მოსხნის მთებს უწოდებდნენ და ქართველები—ლიხის მთას. შარდა

ამისა საქართველოს შიგნით სხვებზედ უფრო შესანიშნავია კიდევ ორი მთაგრეხილი: ერთი მათგანი იწყება **ზასის-მთიდან** და მიყვება მდ. **მნგურის** მარცხენა ნაპირს, — ის წარმოადგენს სვანეთის სამხრეთის საზღვარს; მეორე კი — **ბორბალოს** მთიდან დაწყებული **იორსა** და **ალაზანს** შუა მიიმართება: ეს არის **ბომბორის** მთა. ამ მთებიდან გამოდის მრავალი მდინარე, რუები და წყაროები, რომელნიც ქალებს რწყავენ და აგრილებენ.

მდინარეთა შორის სხვებზედ უფრო შესანიშნავი არიან შემდეგნი:

მტკვარი (ძველებური ძირისი). ეს გამოდის სოღანლულის მთებიდან, რომელსაც ძველად **მთინი** და **მოშისი** ერქვა, და თავდაპირველად სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიმდინარეობს და წარმოადგენს ვიწრო ხეობას, სურამისა და **მცირე-ძავკასიის** ქედების ტოტებს შორის მოქცეულს; შემდეგ, ახლანდელ **ახალციხიდან** **თფილისამდის** ოდრიკალივით მიდის აღმოსავლეთისაკენ (ამ ოდრიკალს ზურგი სურამის მახლობლად მიქცეული აქვს ჩრდილოეთისაკენ) და ბოლოს **თფილისიდან** დაწყებული ძასპიის ზღვამდის ისევ სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ მიმდინარეობს. საქართველოს საზღვრებს შიგნით იმას ჩაერთვის შემდეგი მდინარეები, რომელნიც ძავკასიის უმთავრეს ქედის სამხრეთის კალთებიდან გამოდიან: **ლიახვი**, **ქსანი**, **პრაგვი**, **ღლაზანი** და მასთან პატარა მდინარე **იორი**; **მცირე-ძავკასიის**

კალთებიდან კი მტკვარს ჩაერთვიან ალგუთი და
 ღებელა, უკანასკნელი — მდინარე ხრამთან შეერთე-
 ბის შემდეგ. **რიონი** (ძველი **ვაზისი**): ამის სათავე ძავეკასიის
 უმთავრეს ქედში, სონგუთი-ხოხის მთასთან ძვეს;
 დასაწყისში დასავლეთისაკენ მიდის, შემდეგ — მერი-
 დიანის 60° 30'-თან — მიბრუნებულია სამხრეთისა-
 კენ და ამ მიმართულებით მიდის მარტციხემდის,
 აქიდან ისევ დასავლეთისაკენ მიიმართება და ჩადის
 შავ ზღვაში სიგანის 42° 8'-ისა და სიგძის 59°
 19'-ის მახლობლად. მას ჩაერთვის შემდეგი მდინა-
 რეები: პირველი — შვირილა, რომელიც გამოდის სუ-
 რამის ქედის ჩრდილოეთის ნაწილიდან და მიდის
 ჯერ შორაპნამდის სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, შემ-
 დეგ კი წარმოადგენს ჩრდილოეთისაკენ მიღუნულ
 ოდრბკალს და მიდის დასავლეთისაკენ რიონთან შე-
 ერთებამდის. მეორე მდინარეს, **ცხენის-წყალს** (ძველ.
იპოსს) სათავე **ვასის-მთაში** აქვს. უმთავრესი მიმარ-
 თულება ამას სამხრეთ-დასავლეთისაკენ აქვს და ჩაერთ-
 ვის რიონს; და მესამე — **ტეხური** (ძველ. **ბლავკოსი**)
 თითქმის **ცხენის-წყლის** გამსწვრივად მიმდინარეობს
 და ჩაერთვის მის შესართავს ქვევით 20 ვერსზე.
 ძველ დროებში მდდ. მტკვარი და რიონი გემ-
 სავალ მდინარეებად ითვლებოდნენ: პირველი — შე-
 სართავიდან სურამამდის, და მეორე — შესართავი-
 დანვე შვირილას შეერთებამდის. თუმცა ეს მდი-
 ნარეები ახლაც გემსავალია, მაგრამ ზღვიდან

იმდენზე კი არა, როგორც ძველად. ეს ცვლილება რამდენადმე ალბათ წყლების დაკლების გამო მოხდა, რამდენადმე—კალაპოტის ჩანაგავების გამოც; ესეც შესაძლებელია, რომ მათში მავალი გემები პატარები და სხვაგვარ მოწყობილობის იყვენ, მაგალ. ბენიოხიის კამარების მსგავსნი, რომელთაც სტრაბონი იხსენიებს, ან და ძველებურის ქართულ ნავტიკების მსგავსნი, ე. ი. ნავებისა, რომელსაც ქვეშ ამოკრული ჰქონდა გაბერილი ტიკები. ამ ანუ იბერიელებს ძირითად ხობი მოდის სვანეთის სამხრეთის ქედლიდან სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით და ჩადის შავ ზღვაში 15 ვერსით უფრო ჩრდილოეთისაკენ, ვიდრე რიონი. ამ ანუ იბერიელებს ძირითად მთიანეთს მთელი მდგური ანუ მდგური გამოდის შასის-მთიდან, თავდაპირველად მიდის დასავლეთისაკენ, შემდეგ სტოვებს სვანეთის ხეობას, მიიმართება სამხრეთ-დასავლეთისაკენ და ჩაერთვება შავ ზღვას 16 ვერსით უფრო ჩრდილოეთით, ვიდრე ხობი. ამ ანუ იბერიელებს ძირითად შორიხი თავის ჩასართავებით რწყავს საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილებს და ჩაერთვის შავ ზღვას ბათუმიდან სამხრეთისაკენ 3 ვერსზე. როგორც ხობის, რიონის, შორიხისა და მტკვრის ნაპირებზე, აგრეთვე ურიცხვ ხეობაშიაც, სადაც ამ მდინარეების ტოტები მიდის, ესაზღვენ საზოგადოებანი, რომელთაც მქიდროდ მოსახლებულ სოფლებში საცხოვრებლად ყოველგვარი საშუალებანი ჰქონდათ. სიმდიდრესა და ცხოვრების საშუალებ-

ბას შეადგენდენ მიწის ნიადაგი და ჰავა; საქონლის მოსაშენებლად ყოველგან ძლიერ სასარგებლო პირობანი არსებობდენ; საქონლის მოშენება ძველადანვე ალბათ კარგ მდგომარეობაში ყოფილა, რადგან საქონლის რამდენიმე ნაწილი გარეშე მოვაჭრეთათვის იყო დანიშნული. ამ ქვეყნის მიწის მუშაობა და ბაღოსნობა თავისის ნაწარმოებით ცნობილი იყო ჰომერის დრომდისაც. შეიძლება ყველა ის მშვენიერი და ნაზი ნაყოფები, რომელნიც დღეს საქართველოში მოდიან, ამ ქვეყნის ნიადაგის პირველყოფილ ბუნებრივ ნაწარმოებთა ეკუთვნოდენ, და თუ ეს არა, ყურძნის სამშობლოდ ხომ მაინც რიონის ნაპირებს თვლის მეცნიერება. ღაფნისა და ლიმონის ხეები ტყეებივით იზდება ძველ ძოღხიდის სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილებში. მხოლოდ სვანეთის ხეობა კი უნდა გამოვრიცხოთ აქიდან. აქაურს მალეობ ადგილებში სოფლებები ვერ პოულობენ იმდენ სარგებლობას, რამდენსაც საქართველოს სხვა ხეობათა მცხოვრებნი. ამ ხეობაში ყველაზედ უფრო დაბალი ადგილია ინგურის კალაპოტი, რომლის სიმაღლეც სვანეთის ხეობაში აღის ზღვის დონეს ზევით 6000-დან 3500 ფუტამდის, და საქართველოს სხვა ხეობათა საშუალო სიმაღლე კი 1300 ფუტია. ხსენებულ ხეობის წლიურ საშუალო ტემპერატურად შეიძლება ჩავთვალოთ 9—დან 11 გრადუსამდის. ძავკასიის ქედი იცავს იმის ნაყოფიერობას ჩრდილოეთის სიცივისაგან, რომელიც გაზაფხულში მოილტვის

საყინავ ოკეანიდან სამხრეთისაკენ, დაუბრკოლებლად გამოივლის მთელს მეროპის რუსეთს და გზაზე ხვდება მხოლოდ სამხრეთიდან დაძრულ სიბოლს; ამგვარადვე არის დაცული ჩრდილოეთის იტალია პლუმბით და ტოკაის ყურძენი ქარვატის მთებით.

ხეობათა მცხოვრებნი ერთმანერთ შორის, როგორც ჩვენს დროშიაც, ბილიკებით მიმოდრიოდენ, რომელიც მდინარეების ნაპირ-ნაპირ იყო გაყვანილი, და აგრეთვე მთებში გადასავალ გზებით, რომელიც წვიმებისაგან და წყლების გადმოსვლის გამო ხშირად ისე ხდება, რომ იქ გასვლა არ შეიძლება. მაგრამ ძველადანვე იმისთანა შემაერთებელი გზებიც ყოფილა, რომლის გაუმჯობესობისათვის არათუ ადგილობრივი მცხოვრებნი, არამედ უცხო ქვეყნელებიც კი ზრუნავდნენ. მტკვრის, შვირილასი და რიონის ხეობანი და სურამის ქედზე გადასავალი გზა ისე საყურადღებო იყვენ, რომ გულმოდგინედ ზრუნავდნენ მათზე ყველა ის ხალხები, რომელთათვისაც ინდოეთთან ვაჭრობა საგულისხმო იყო. სტრაბონსა და პლინის რომ უზარმაზარი შენობანი უნაჩავსთ შვირილას ნაპირებზე, ესეც კმარა იმის დასამტკიცებლად, რომ ადგილობრივი საზოგადოება და მართებლობა ყურადღებით ყოფილან და შეუვნიათ მათ ამ სავაჭრო გზების კარგ მდგომარეობის სარგებლობა. ეს მწერალნი გვარწმუნებენ, რომ აქ 120 ხიდი არსებობდა და ამით გაადვილებული იყო ამ ჩქარ მდინარეზე იმ საქონლის გადატანა, რომე-

ლიც იბერიიდან ხმელეთით შორაპნის ციხესთან მიჰქონდათო, და ეს ციხე ფრიად დიდ საწყობ ალავს შეადგენდა, ასე რომ იმაში მთელი ქალაქი დაეტეოდნო¹⁾. ჩიონის ქვემო ნაწილის ნაპირები ამოშენებული იყო ჯებირებით, რომ წყალი არ გადმოდენილიყო ქალებში, და ქაობიან ადგილებს დიდის მეცადინეობით აშრობდენ²⁾. რასაკვირველია, ყველა ეს ხსენებული შენობანი სტრაბონისა და პლინის მოგზაურობის დიდის ხნით უწინდელი იყვენ. ღასასრულ, კიდევ იყო სარმატებისა და სკვითების ვაკის შემაერთებელი გზები; ეს გზები ბუნებით გაჭრილი იყო, ქავკასიის ქედის გაყოლებით, და ბარბაროსები იმათ შემწეობით ესეოდენ საქართველოსა და სამხრეთის სხვა ქვეყნებს. ეს გზებივე საქართველოს აერთებდა დიდ სომხეთთან და სპარსეთთან. ძველი მწერალნი მთის ოთხ გასავალს იხსენიებენ, რომელნიც მათ სკოდნიათ იბერიაში, მაგრამ მათის აწერილობით მხოლოდ სამია გასავები ანუ მისახვედრი: ღარიალისა (Pilae Caucasae), ალვანიისა (Pilae Albanae) და ღარუბანდისა (Pilae Caspiae). ამ გასავალებში მცველებად ქართველები იდგენ. მთავე წყაროებთან მდებარე ღარიალის ვიწრობს როცა აგვიწერს, პლინი ამ-

¹⁾ *Strab. I. XI, p 343.*

²⁾ *St. Martin, Recherches sur l'hist. de l'Asie, ch. XX.*

ბობს, რომ ეს ვიწრობი შექედელ ნამორებით იკეტებოდაო და მის მახლობლად, სამხრეთის მხრით, მთაზე იყო სიმაგრე, რომელსაც სახელად ჭუმანია ჰქვიოდაო ¹): ახლა იქ არის სოფელი ჭუმნის-ციხე (რუსის ინჟინერები იმას ეძახიან ძალმუჩიხას, რომელსაც არცერთ ენაზედ არავითარი ეტიმოლოგიური აზრი არ აქვს). მთების ამ სამ გასავალისაგან უკანასკნელი მხოლოდ ხანდისხან შედიოდა საქართველოს უფლებაში. ტაციტის მატრიანეთაგან სჩანს, რომ ქრისტიანეთა წელთაღრიცხვის I საუკუნეში ამ გასავალსაც ქართველები იცავდენ ²). ხალხის გადმოცემათა III თავში ჩვენ ვთქვით, რომ ეს ვიწრობი თავდაპირველად იმ დროს იყო გამაგრებული, როცა შიშდადიანის დინასტიისაგან შთამომავალი სპარსეთის მეფეები მფლობელობდენ. ამ გადმოცემათა მოწმობილ იმ დროშივე აშენებულა ღარუბანდის ქალაქი. ამ ქალაქიდან იწყება ძაგკასის კედელი, რომელიც, უეჭველია, თავისის სიდიადით ეკუთვნის ფრიად შესანიშნავს ძველ შენობათა რიცხვს, რომელთა ნაწილი საქართველოს საზღვრებში არის მოქცეული. ღღესაც მოჩანს მათი ნაშთები, რომელიც აქა-იქ კარგად შენახულა. ღარუბანდიდან აღმოსავლეთით ეს კედელი შესულია ტასპის ზღვაში, შემდეგ ამ ქალაქიდან დასავლეთისაკენ მი-

¹) *Plin I. VI, c. 12.*

²) *Annal de Tacite, I. VI, ch. 33.*

დის, აღის ზევით მთა-მთა და მიიმართება **შანი-შუ-**
მუხის საპთავროს გაყოლებით მაღალ **ქუშან-დალი-**
საკენ, შემდეგ ის ძავკასიის მთების ჩრდილოეთის
კალთებში იკარგება და ხელოხლავ ჩნდება ძველ
პლვანის კალებში, მუხახის ხეობის პირდაპირ, და
გავლებულია სოფელ პატეხის მთელ სიგძეზე.

ადგილობრივ მცხოვრებთა გადმოცემით, ეს კე-
დელი პლექსანდრე მაკედონელს უნდა აეშენებოდა,
და ეს გადმოცემა ქალაქ ღარუბანდის აშენების გადმო-
ცემებთან არის შეერთებული. მაგრამ ბევრი უფრო
ფრთხილი მწერალი, რომელნიც შესანიშნავი არიან
თავიანთ სამეცნიერო მოღვაწეობით, პოულობენ
საფუძველს და ამბობენ, რომ «ღარუბანდის აშენება
მე-VI საუკუნეზედ უფრო ადრე არ ყოფილა», იმ
საუკუნეზედ, როცა სასანიანთა დინასტიის სპარსე-
თის მეფეები მართველობდნო¹⁾. მაგრამ ესეც კია,
რომ ამ გადამეტებულ სიფრთხილეს შეცთობაში შე-
ყავს ისინი და თავისს წინააღმდეგს ამბობენ, რადგან
თვით მათვე იციან, როგორც სჩანს იმათ ნაწერებში,
რომ ღარუბანდის არსებობა მე-IV-ისა და მე-V
საუკუნის გეოგრაფებსაც კი სცოდნიათ²⁾.

¹⁾ Березинъ, Путешествіе по Дагест. и Закавказ.,
стр. 120.

²⁾ Березинъ, примѣч. къ Путеш. по Дагест. и
Закавказ., стр. 61; географія Папиа Александрійскаго
псевд. Моисея Хорен., описаніе Сарматіи.

ღარუბანდოს კედლები უზარმაზარ ქვებისაგან არის აშენებული; იმათი სიმაღლე 28-დან 40 ფუტამდის აღის და სიგანე 4-დან 7 ფუტამდის. ძალაქის სამხრეთის კედლიდან მიდის მიხვეულ-მოხვეულად ძავკასიის კედლის ნაშთების გაგძელება, იმ მთების მიმართულებით, რომელსაც წინეთ მიყვებოდა; ეს კედელი იმგვარვე მასალით არის აშენებული და იმავე სიმაღლისა და სიგანისაა, როგორც ქალაქის კედლები; მასთან გაყოლებული იყო მრავალი სიმაგრე და კოშკი. მაგრამ მთების სამხრეთის მხარეზედ ეს კედელი სხვა მასალისაგან ყოფილა აშენებული: აქ უმეტეს ნაწილად სიპის ქვაა დაწყობილი და კირით დაშენებული; ძატეხში შენიშნავთ, რომ უძველესი კედელი თაოქმის სულ ძირამდი დაუნგრევიათ და იმის გასწვრივ, ძლიერ ახლოს, სხვა კედელი აუშენებიათ, რომელიც ახლა მაინც ძლიერ ძველი უნდა იყოს, ასე მე-VI საუკუნისა მაინც. ღარჩენილი კვალი გვიჩვენებს, რომ ამ კედლის მთელი სიგძე 360 ვერსს შეადგენდა. ისტორიკოსები ერთხმად აღიარებენ: ამ ვეებერთელა კედლის აშენების მიზანი ის იყო, რომ სამხრეთის მხარეები ბარბაროსთა შემოსევისაგან დაეცვათო; მაგრამ ახირებული ეს არის, რომ ძატეხის კედელს, რომელიც ჩვენის თვალთ დავათვალიერეთ და რომელიც ძავკასიის უმთავრეს ქედის ძირ-ძირ არის გაყოლებული, სასროლი სარმკლები ჩრდილოეთისაკენ აქვს მოწყობილი.

მს შიის გასავალები მარტო ომების დროს კი არ ყოფილა დანიშნული ხალხთა ერთმანერთშორის მიმოსვლისათვის, არამედ მშვიდობიანობის დროსაც. პარსები (ალბათ ოსები), რომელნიც ღონის ანუ ტანაისის ნაპირებზე ცხოვრობდნენ, სავაქროდ ამ გასავალებით მიმოდრიოდნენ და თავიანთ ოქროთი ყიდულობდნენ ინდოეთისა და ბაბილონის საქონელს და აქლემებით ვადმოჰქონდათ თავიანთ ქვეყნებში ¹⁾.

სადაც ვაქრობის ამისთანა მოძრაობა არსებობდა, შეუძლებელია — ქალაქებიც არ ყოფილიყო იქ, რადგან ისინი არიან მოქალაქობრივ ცხოვრების მიზიდველი პუნქტები. საქართველოში ძლიერ აღრე გაუმართავთ მოსახლობანი, რომელთათვისაც, ხალხის გადმოცემის მოწმობით, ქალაქები და ციხეები უწოდებიან. თავდაპირველად იმათის მოშენების მიზანი თავის დაცვა იყო და ამიტომაც ისინი სიმაგრეების მსგავსნი უნდა ყოფილიყვენ. ადგილობრივ მატიანეთა ჩვენებით, იმ დროს, რომელზედაც ჩვენ ვლაპარაკობთ, საქართველოში შემდეგი ქალაქები და ციხეები არსებობდნენ:

ქართლი, რომელიც ძველისძველ დროში არის აშენებული ქართლოსის შტოს ქართველთაგან. ის ააშენა (სიგანის $41^{\circ} 43'$ -ისა და სიგძის $62^{\circ} 10'$ -ის მახლობლად) ქართლოსმა იმ მთაზე, რომელიც ამარ-

¹⁾ *Strab. I. XI, p. 349.*

თულია მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, იქ, სადაც მას არავეი ჩაერთვის. შარნაეზის დროს ამ ციხეს არმაზი ანუ არმაზ-ციხე ერქვა—იმ მიზეზით, რომ ამ მეფემ იქ ღვთის ორმუზდის სახელზე საკურთხეველი ააგო. ძველი გეოგრაფები იმას სხვადასხვა სახელს უწოდებენ: სტრაბონი — ჰარმოსიკს (Harmosica), პლინი — ჰარმასტის (Harmastis) და პტოლომეი — ჰარმასტისას (Harmastisa).

ძველ საქართველოს ქალაქების აწერა ჩვენ იმ რიგზე ვამჯობინეთ, როგორც ნაჩვენებია იმათი აშენება ერთი-მეორეზე ხალხის მატიანებში; თუმცა ეგ სისტემა უფრო გამოუდევარია, ვიდრე გეოგრაფებისაგან საზოგადოდ მიღებული სისტემა, ე. ი. როდესაც ერთის ქალაქიდან გადადიან მეორეზედ, რომელიც მანძილით იმის უახლოესია, — მაგრამ აქ მხედველობაში ის გარემოება ვიქონიეთ, რომ პირველ რიგით ჩვენ შეგვიძლია დავინახოთ, თუ როგორ მიიმართებოდა და როგორ ფართოვდებოდა საქართველოს ხალხის მოსახლეობა.

ქართლს შემდეგ ამ რიგით არიან: ორბისი (სამშვილდე), ე. ი. სიმაგრე, რომელიც მართლოსმა მდინარე ღებედას ჩასართავის მკიის ანუ ხრამის მარცხენა ნაპირზე ააშენა. ჩვენს დროშიაც მოჩანს იმის ნანგრევები, სადაც არაფინ ცხოვრობს. შუხო ქვეყნის მწერალთა ცნობებიდან არა სჩანს, თუ ეს ქალაქი რამდენად შესანიშნავი იყო ძველად; მისი არსებობა, როგორც ქართველების ქალაქისა, მოხსენ-

ნებულია შავის გეოგრაფიაში (ეს იყო ალექსანდრიის სასწავლებლის მათემატიკოსი და ჩვენის წელთაღრიცხვის მე-IV საუკუნეში ცხოვრებდა): ამ გეოგრაფიას აწერენ მოსე ხორენელს.

მტკვრის-ციხე ანუ ხუნანი, სიმაგრე, რომელიც ააშენა აგრეთვე ქართლოსმა იმ ადგილის მახლობლად, სადაც ღებდა მტკვარს ჩაერთვის. ეს ორი სიმაგრე ალბათ ქართლოსის მოსახლებულ სამფლობელოთა სამხრეთის საზღვრების დასაცველად ყოფილა აშენებული.

დედა-ციხე და ბოსტან-ქალაქი, რომელსაც რუსთავს ეძახიან, ხალხის მატიანეთა სიტყვით, ქართლოსის ცოლს აუშენებია: დედა-ციხე ქალაქ ქართლის მახლობლად, პაწია მდინარე თეძამაზე, რომელიც მტკვარს ჩაერთვის მარჯვენა მხრით, და ბოსტან-ქალაქი მალლობზე, რომელსაც ახლა იაღლუჯას უწოდებენ (თფილისიდან 15 ვერსზე).

გაჩიანი ანუ სანადირო-ქალაქი აშენებულია ქართლოსის შვილის ბაჩიოსისაგან, შკიის მარჯვენა ნაპირზე, იმ ალაგას, სადაც ამ წყალს მაშავერი ჩაერთვის. ამ ქალაქის ნანგრევები დღესაც კი მოჩანს.

ჩელთი ანუ ბერი: დღეს ეგ არის ძლიერ დიდი სოფელი ძახეთში, მდინარე ჩელთზე მდებარე, და სახელად შილდა ჰქვია, სიგან. $42^{\circ} 0'$ და სიგძ. $53^{\circ} 23'$.

უცხო ქვეყნის ძველმა გეოგრაფებმა სრულიად არ იცოდენ მტკვრის-ციხის, დედა-ციხის, ბოსტან-

ქალაქის, ბაჩიანისა და ჩელთის არსებობა.

მცხეთა აშენებულია მცხეთოსისაგან მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, სადაც მას პრაგვი შეერთვის (სიგან. 41° 50' და სიგძ. 62° 23'). ეს იყო სატახტო ქალაქი აშენების დროიდან ჩვენის წელთაღრიცხვის მე-V საუკუნემდის. აქ არის სიდიდითა და არხიტექტურით ფრიად შესანიშნავი ეკლესიები და გარდა ამისა აქვე დღესაც შეგიძლიათ შეინიშნოთ, რომ მტკვრის ნაპირები ამოაშენებული ყოფილა გარეულ ძლილის ქვით. ამ ქალაქს პტოლომეიმ მესტლეთა დაარქვა ¹⁾). ახლა მცხეთა პატარა სოფელია, სადაც დარჩენილან ხუროთმოძღვრების სახსოვარნი, ვითარცა მის წარსულ დიდების ბეჭედი.

მცხეთოსს შემდეგ მისმა შვილებმა თავიანთ წილხდომილ მხარეებში ააშენეს შვიდი ქალაქი: მძრხე, თუხარისი, წუნდა, არტანისი (ძაჯთ-ქალაქი ანუ ზური), უფლის-ციხე, ურბნისი და ძასპი.

ქალაქი მძრხე ახლანდელ ახალციხის ახლოს მდებარებდა, მტკვრის ერთერთ ჩასართავზე; ამის მახლობლად, ჭოროხის აუზში, იყო თუხარისი; წუნდა—მტკვრის სათავეებში; არტანისი მდებარებდა წუნდის მახლობლად, აგრეთვე მტკვრის აუზში. ძველ დროის გეოგრაფები იმას ამავე სახელს უწოდებენ, მაგრამ ახლა თურქების ხელში მას არდაჰანი ეწოდება. დასასრულ, სიმაგრეებიანი ქალაქები უფლის-

¹⁾ Ptolém. Geogr. I. V, cap. 11.

ციხე, შრბნისი და ძასპი მტკვრის მარცხენა ნაპირზედ იყვენ, შუაგულ ძარალში. შკანასკნელ ორის ქალაქის ნაშთები ახლა პატარა სოფლებია (ძასპი მდებარებს სიგანის $41^{\circ} 5'$ და სიგძის $62^{\circ} 4'$ -ზედ), და შფლის-ციხე კი სრულიად უდაბურია. ვახუშტი ამბობს: ეს იყო «შენობა უცხო კლდისაგან გამოკვეთილი. პალატნი დიდ-დიდნი, ქანდაკებულნი კლდისგანვე; გვირაბი ჩახვრეტით ჩაკაფული მტკვრამდე, დიდი. ოსავლით აქვს ქარაფი მალალი, და მას შინა გამოკვეთილნი ქვაბნი მრავალ-დიდნი, არამედ აწ შეუალ-არს» ¹⁾.

მტკვრის აუზში კიდევ იყო ერთი ქალაქი, სურამი ანუ სურიუმში ²⁾, მამასახლისების მართველობის დროს აშენებული იმ ალაგას, სადაც ახლა ამ სახელის დაბაა და სადაც დღემდის მოჩანს ციხის ქსავისი კოშკების ნაშთები. ეს იყო ძველად ინდოეთის სავაჭრო საქონლის საწყობი ალაგი. იმის აშენების შესახებ თითქმის მთელს ადგილობრივ დაბალ ხალხში გავრცელებულია ერთი ველური ლეგენდა, — მაგრამ ჩვენის წერილებისათვის ის უმნიშვნელოა.

რიონის აუზში თითქმის იმავე დროს მოშენდა ქალაქები, როდესაც მტკვრის აუზში. თუმცა ქართველთ მატიანეები ამათ აშენების დროს არ გვიჩვენებს ისე ცხადად, როგორც ზემოხსენებულ ქა-

¹⁾ ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 244.

²⁾ *Plin. 1. VI. cap. 14.*

ლაქებისას, მაგრამ უცხო ქვეყნელთ ნაწერებიდან ჩვენ ვიცით, რომ **მა** და **ქუთაისი** ძველისძველათვე არსებობდნენ: პირველი იყო მდიდარი ქალაქი—**რიონის** შესართავის მახლობლად (სიგან. $42^{\circ}0'$ და სიგდ. $59^{\circ}19'$). ეს ქალაქი იხილეს და შეამკეს ბერძნებმა თავიანთ საგმირო ხანებში. ტროადის ომს შემდეგ, როცა ბერძნებმა აქიზიქით ყველა მხარეში გადასახლება იწყეს, მიღებულიებმა დაიპყრეს იგი და მის ნანგრევებზე დააარსეს ახალშენი, სახელდობ **შაზისი**, რომელსაც ახლა **შოთს** ვუწოდებთ. **ქუთაისი** (**პოტა** ანუ **პიტა**) იყო ძოღხიდის მთავართა სამყოფი ქალაქი. ეს დღესაც რიონზე მდებარებს (სიგან. $42^{\circ} 16'$ და სიგდ. $60^{\circ} 22'$).

ბარდა ამისა **შარნავაზის** მეფობის დროს სხვა ქალაქებიც აუშენებიათ, რომელთ შორისაც უფრო შესანიშნავი იყვენ შემდეგნი: **შორაპანი**, რომელზეც ჩვენ ბევრი ვილაპარაკეთ, და **არქიოპოლისი**. ბრძოლას აზრით, ეს უკანასკნელი არის ახლანდელი **ნოქალაქევი**, ძველებური **ცხე-გოჯი**, რომელიც **შარნავაზის** პირველმა თანამოღვაწემ **მრისთავმა** **ქუჯიმ** ააშენა მდინარე **ტეხურის** მარჯვენა ნაპირზე.

ფონტანაჲ ში აფხაჲ ფაქტინ პინო უღერონ . . .
 ეცნენ მოიფერენ ~~ქალაქებს~~ ცასტფორ კაოს კან
 -პიოჲ პიოღდეს იგებლუჲდ იუჲფნ მინნ ცატძატ აფიგა
 პინოღლუჲფინჲ პიტძატ ნორ კონს აუნგეჲსი მენია
 -იციონ ფიფუღლჲ აფმოჲნ რა ცუდიჲ ბუჲ ანოღდჲ
 რაჲსთჲ ანოღდჲ ფჲ კანგმოჲ პიტჲჲ იუჲფნჲ

საქართველოს ძველი ისტორია.

(საქართველოს სამეფოს დაარსებიდან ქართველუბი-
საგან ქრისტიანობის მიღებამდე).

I

გაერმოქანი სამეფოს დაარსებიდან რომის ომებამდე.

საურმაგის მეფობა (237—162).—ურთიერთშორისი ომი ერისთავე-
ბის დამოუკიდებლობისათვის მეფეთ უფლებებისაგან.—არტაშისისა
და ზადრიადის შემოსევა.—მირვანის მეფობა (162—112); ურთიერთ-
შორისი ომი საურმაგის ორ სიძეს შორის ტახტის მემკვიდრეობისა-
თვის.—სამეგრელოს და ზღვის ნაპირას მდებარე სხვა ადგილების
მოცილება საქართველოს სამეფოსაგან.—ბალკართა შემოსევა.—ფარ-
ნაჯის მეფობა (112—93); ომი სარწმუნოებრივ რეფორმებისათვის;
არშაკ 1-ის ტახტზე მოწოდება (93—81) და ფარნაჯის განდევნა;
პონტოელის მეფის მიტრიდატის შემოსევა.—საქართველოს შინა-
განი მოწყობილობა და მდგომარეობა ფარნაჯის სიკვდილიდან
რომის ომებამდე.

1. პირველ ომის მიზეზად გახდა ის გარემოე-
ბა, რომ, როდესაც ფარნაჯის სიკვდილს შემდეგ
ავიდა ტახტზე მისი შვილი საურმაგი, ძახეთის ერის-
თავმა ისარგებლა მით, რომ ტახტის მემკვიდრეობის
უფლება ჯერ კიდევ არ ჰქონდა სრულად შეთვი-
სებული ხალხის გონებას, და ცილობა დაუწყო

საურმაგის მეფურ უფლებას და შეადგინა შეთქმულობა, რომელსაც საგნად ჰქონდა—მეფის უფლება მოესპო და აედგინა ერისთავთა დამოუკიდებლობა. შეთქმულობა ალბათ ძალიან მარჯვედ და მოხერხებულად იყო წაყვანილი, მიტომ რომ ხალხის უმრავლესმა ნაწილმა დიდი თანაგრძნობა გამოუჩინა ამ განზრახვას. საურმაგი იძულებული შეიქნა, საქართველოდან გაქცეულიყო და შემწეობა ეთხოვა იმ ხალხებისათვის, რომლებიც ცხოვრებდნენ ქავკასიის ჩრდილო ქვეყნებში.

შარნავაზს სურდა, რომ თავისის შთამომავლობის უფლება და ხელმწიფება განემტკიცებინა საქართველოში ძლიერის ნათესაობრიულის და მოყვრულ კავშირით და ამიტომ თავისის მეფობის დასაწყისშივე შეირთო ცოლად ღურძუყის თემის მთავრის ქალი; ერთი თავისი და მიათხოვა თავისს მომხრესა და მეგობარს, სამეგრელოს ერისთავს, ძუჯის, მეორე კი ოსეთის მთავარს. საურმაგის გაქცევის მიზეზი რომ გაიგეს, მისი ძლიერი ნათესავები დაუყოვნებლივ აღიჭურვენ აჯანყებულ ერისთავების წინააღმდეგ, რომელნიც დასაჯეს, და საურმაგი კი მოიწვიეს თავისის მეფობის გასაგრძობად. ამ გვარად მეფის უფლების დამოუკიდებლობისაგან გათავისუფლებისათვის მეცადინეობამ ფუქად ჩაიარა და ამას ბოლოს ის შედეგი მოყვა, რომ საქართველოს ხალხში თანდათან განვითარდა მისის მართებლობითი ერთობის რწმენა.

2. საურმაგის მეფობის დროს საქართველო, რომელიც ჯერ კიდევ აღიარებდა სელევკიანების მფარველობას, ეხმარებოდა თავისი შეძლებით ანტიოქიის აზიაში მისი საბძანებელის სხვადასხვა მაზრების აჯანყების დროს. ამის გამო საქართველოს შემოესიენ სომხების ჯარები აჯანყებულ სარდლების არტაშისისა და ზადრიადის წინამძღოლობით; სომხების ისტორიკოსნი გვარწმუნებენ, რომ თითქო არტაშისისა და ზადრიადს კიდევ დაეპყროსთ შთელი საქართველო ¹). თუმცა ადგილობრივ მატიანებში არაფერი ამგვარისრულიადაც არ მოიხსენიება, მაგრამ, თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ ამ სარდლებმა სრულიად დაასუსტეს სელევკიანების ხელმწიფება აღმოსავლეთში და მისცეს უპირატესობა პართების დინასტიის არშაკუნიანებს, მაშინ შეიძლება მიეცეს რამოდენიმე რწმუნება იმ მოსაზრებას, რომ არტაშისმა და ზადრიადმა საქართველოს წინააღმდეგ მოახდინეს მხოლოდ დემონსტრაცია, რადგანაც საქართველო სელევკიანების მოკავშირე ქვეყანა იყო, და რომ თვით დემონსტრაცია გათავდა მოსაზღვრე საერისთაოების მსუბუქის დარბევით.

3. მეორე ურთიერთშორის ომის მიზეზი ის იყო, რომ საურმაგს ვაჟი არ ჰყავდა; ჰყავდა იმას მხოლოდ ორი ქალი, რომელთაგან ერთი მიათხოვა

¹ St. Martin, *Recherches sur l'hist. de l'Asie*, chap. 19.

ცოლად სამეგრელოს ერისთავს, ძუჯის შვილის — შვილს, ხოლო მეორე შირვანს, რომელიც შთამომავლობდა ძველის ასურელ მეფეებისაგან უკანასკნელი, შირვანი, კიდევ აიყვანა შვილად საურმაგმა და დანიშნა თავისს მემკვიდრედ. მაგრამ, როდესაც საურმაგის სიკვდილს შემდეგ, 162 წლის წინეთ ძრისტეს დაბადებამდის, ავიდა ტახტზე შირვანი, მაშინ სამეგრელოს ერისთავმა ააჯანყა დასავლეთის საერისთავოები, მოიშველა რამდენიმე მთიელი თემები და დაუწყო აოხრება საქართველოს შინა მახრებს, რომელიც შირვანის ერთგული იყო. სამეგრელოს ერისთავი სამეფო სახლთან მარტო უკანასკნელს თანასწორს ნათესაობრივ კავშირზე კი არ აფუძნებდა თავისს უფლებას, არამედ ადრინდელ კავშირზედაც, რომელიც შეერთებული იყო მის შთამომავლობასთან (ვინაიდან იგი იყო შარნავაზის დის შვილის შვილი). ომი თითქო სამეგრელოს ერისთავის სასარგებლოდ თავდებოდა და შირვანმა, უკიდურეს მდგომარეობამდის მიყვანილმა, მიმართა პართების მეფეს არშაკს და შემწეობა სთხოვა; ამანაც შეიწყნარა შირვანის თხოვნა და სამეგრელოს წინააღმდეგ გაუშვა თავისი ძმა, სომხეთის მეფე ვალარშაკი, რომელიც იმ დროს ეჩხუბებოდა მცირე სომხეთის მთავარს მიტრობარზანს. ვალარშაკმა გაათავა თუ არა უკანასკნელთან საქმე, შეესია სამეგრელოს, და აჯანყებულმა ერისთავმა, ვალარშაკისა და შირვანისგან გარეშემოზღუდულმა, თავისი საკუ-

თარი სამთავროებიც დაკარგა. ამ ომის შედეგად იყო, რომ ჰადარშაკმა დაიტოვა თავისთვის შავ ზღვის ნაპირებზე მდებარე ქვეყნები, ხოლო ალბანის მისცა ავტონომია თავის მეგობრის არანის ¹⁾ მართველობის ქვეშე, რადგან ერთის მხრით იგი საკმაოდ სთვლიდა, შირვანის თხოვნის დასაკმაყოფილებლად მცხეთის ტახტი დაეტოვებინა მისთვის, და მეორეს მხრით იგი პოვებდა, რომ თავისის სისუსტის გამო შირვანი ვერ შეიძლებდა, მოეთხოვა მისთვის საქართველოს უკანვე დაბრუნება უწინდელ საზღვრებს შორის. თუმცა სომხეთის მეფის ეს საქციელი უპატიოსნო იყო, მაგრამ, რადგან არშაკუნიანების ძლიერება სულ თანდათან მატულობდა, ამიტომ შირვანი იძულებული გახდა—მათი კეთილგანწყობილება ეძებნა, და რომ ნათესაობრიულის კავშირით უზრუნველ ეყო თავისი უფლება საქართველოს დანარჩენ ნაწილში, იმან მიათხოვა ცოლათ თავისი ასული პართების მეფის შვილს არშაკს.

4. ძლივს აღადგინა თუ არა შირვანმა მყუდროება და წესი საქართველოში, მაშინვე ამ ქვეყნის მშვიდობიანობა დაირღვა ბარბაროსების შემოსევით. ძავკასიის ჩრდილო ქვეყნებიდან გამოჩნდა ახალი მრავალრიცხოვანი ხალხი, ბალკართა სახელით ცნობილი. თავდაპირველად ეს ხალხი დროებით დაბინავდა მალკისა და თერგის ნაპირებზე, აქიდან კი სკვითე-

¹⁾ *Recherches sur l'hist. de l'Asie, ch. 20.*

ბის თემებისგან შეიწროებული, თავის ბელადის მან-ტის წინამძღოლობით, მიაშურა მთებს და ოსების ადგილებით და ღარილის ვიწრო ყელით შეესია საქართველოს. ბალკარების მოძრაობის სისწრაფე ისეთი ძლიერი იყო, რომ მათი შეჩერება, როდესაც იგინი პრაგვის ნაპირებზე გამოჩნდნენ, შეუძლებელი საქმე შეიქნა. იმათ სწრაფად გაიარეს საქართველო და თავისს შემდეგ არავითარი აოხრების კვალი არ დაუტოვებიათ, როგორც ეს სჩანს მატიანეებისაგან. სომხეთს რომ მიაწიეს, ბალკარები სომხეთის მეფის თანხმობით დაესახლნენ ერთ მაზრაში, რომელსაც ერქვა ანჰეტ-პასერი ანუ მანანდი ¹⁾.

5) საქართველოს მატიანეები გვარწმუნებს, რომ მესამე ურთიერთშორის ომის მიზეზი, როგორც კიდევაც გვითქვამს, იყო სარწმუნოებრივი ცვლილებანი, რომელთა შემოღებაც დააპირა შირვანის შვილმა შარნაჯომმა. ვიცით, რომ ზოროასტრის მოძღვრება, ბუნების გაღმერთებაზე დაფუძნებული, სანამ ის წმიდად და შეუცვლელად იყო შენახული, არ ითხოვდა არც ტაძრებს და არც სტატუებს; მსხვერპლის შეწირვა სრულდებოდა მთის მშვენიერ მალღობებზე ან ანკარა წყლების ნაპირებზე; მაგრამ იქ დროიდან, ირანელები რომ თანდათან დასავლეთის ხალხებს დაუახლოვდნენ და მისვლა-მოსვლაც გაიმართა მათ შორის, ღვთისმსახურების წესებმა რამო-

¹⁾ *Recherches sur l'hist. del' Asie, ch. 20*

დენივე ცვლილება მიიღო: წესი უფრო დღესასწაუ-
ლებრივი შეიქნა ყოველგან, სადაც კი ეს მოძღვრე-
ბა სუფევდა, დაიწყეს ტაძრებისა და სტატუების
ამართვა. ეს ცვლილება შემოვიდა საქართველოსაც
და, როგორც სხანს, იგი მოსწონდათ ქართველებს.
პირველი სტატუა იყო ამართული შარნავაზისაგან
მრმუხის სამსხვერპლოსთან, ქალაქ შართლში, რო-
გორც უხენაესის ღვთაების გამომხატველი, და სა-
ხელად დაარქვეს არმაზი¹⁾.

საურმაგი და შირვანი გულმოდგინედ ეწეო-
დნენ სარწმუნოების გარეგნობის სიმშვენიერეს, რო-
გორც ხალხის გემო და გონება მოითხოვდა; მაგრამ
შარნავაზს შემდეგ ვაჟიდა თითქმის ას ორმოცდა ათი
წელიწადი, — უეცრად შარნაჯომმა მოიწადინა, და-
ბრუნებოდა ძველ ღრრის მივიწყებულ წესებს, რო-
მელსაც მცირე მიმზიდველობა ჰქონდა. ამან ააშფო-

¹⁾ ვახუშტი (გეოგრ. აღწ. გვერ. 8 და 26) სწერს, რომ არმა-
ზის სტატუა უხარმაზარ სიდიდის იყო და ოქროთი იყო შემოსი-
ლიო; მისი თვალები გაკეთებული იყო ძვირფას თვლებიდან და
ძვირფას თვლებისგანვე გაკეთებული ბრწყინვალე გვირგვინი უშვე-
ნებდა მას თავს; მისთვის დაწესებული იყო სარწმუნოებრივი სა-
დღესასწაულო ღმრ. და ამ დღესასწაულს იხდიდნენ ამ სტატუის
კვარცხლობებთან. შრავალ ხალხით შემოხლდებულნი, იქ მიბრძანდე-
ბოდა მეფე თავისს დიდებულებითურთ და წინწილათა და დაფდაფთა
ჩმახე ასრულებდნენ მსხვერპლწირვას. ზოგი ხარებს კლავდა, ზოგი
ცხვრებს, ირმებს და შულებსო, და ზოგი კი იმგვარ საშინელ ფანა-
ტიზმამდი მიაწევდა, რომ მსხვერპლაუდნენ თავისს შვილებსო. შემდეგ
იწყებოდა ნადიმი, ტყევა და სხვა გართობანი, რომელიც სამ დღეს
გრძელდებოდა. ამგვარივე დღესასწაული იყო დაწესებული სხვა
ღმერთებისთვისაცო.

თა ქართველები და იმათ მალე გაუგზავნეს დებუ-
ტაცია არშაკუნიანებს და თხოვეს, რომ ჩამოეგდოთ
შარნაჯომი და საქართველოს ტახტზე აეყვანათ
მირვანის სიძე არშაკი. არშაკუნიანების განზრახვა
და ვერაგობა, რომელმაც, უეჭველია, უფრო აიძუ-
ლა ქართველები ამ თხოვნაზე, ვიდრე მემატიანისგან
მოყვანილ მიზეზებმა, სრულიად დაკმაყოფილებული
იყო ამით, და ამიტომ არშაკს დაუყოვნებლივ უბო-
ძეს ფარმანი და პართების თუ სომხების ჯარების
თანხლებით გაამგზავრეს საქართველოს, რომლის
მცხოვრებლებიც შეუერთდნენ მას და ერთხმად აირ-
ჩიეს თავიანთ მეფედ. შარნაჯომი გაიქცა პონტოს¹⁾.

ბ. ჩვენ კიდევაც ვნახეთ, რომ იმ ომის გათა-
ვების შემდეგ, რომელიც მოხდა მირვანსა და სამეგ-
რელოს ერისთავს შორის, უკანასკნელის სამთავრო
დაიტოვა თავისთვის სომხეთის მეფემ შალარშაკმა.
ამან დააყენა იქ თავისი მოადგილეები და ვალდე-
ბულ-ჰყო ისინი, რომ ეზრუნათ ქვეყნის კეთილგან-
წყობილებისათვის; მაგრამ ამ მოადგილეებმა თავი-
სის ანგარებისმოყვარებით მცხოვრებლები იძუ-
ლებული გახადეს—აჯანყებულებიყვნენ, თუმცა ეს
აჯანყება მალე მოსპო არშაკმა²⁾. არტაშესის მე-
ფობის უკანასკნელ წლებში, დაახლოებით 98 წელს
ძრისტეს მოსვლამდის, პოლხთა აჯანყება კიდევ

1) ისტორია თეიმურაზ ბატონიშვილისა, გვერ. 121.

2) Моисей Хорен., кн. II, гл. 8.

ხელმეორედ მოხდა. მაშინ არტაშესმა შავ ზღვის ნაპირებზე მდებარე ყველა ადგილების დამშვიდება და უფლება მიანდო თავისს სიძეს, პონტოს მთავარს, მიტრიდატს, რომელსაც ბერძნულის ენით ღიონოს-მეპატარს ეძახდნენ და რომელიც იყო ძველ დროის ერთი უღიღებულეს სარდალთაგანი ¹⁾). მიტრიდატის წინაპარნი, როგორც ზევნ ზევით ვაჩვენეთ, ჩამომავლობდნენ იმავე ოჯახიდან, რომლიდანაც ჩამომავლობდა შარნავაზი, საქართველოს პირველი მეფე, და უეჭველად საქართველოს ადგილების ხსენებულ ნაწილის მაზედ გარდაცემა დაფუძნებული იყო მის ჩამომავლობითს უფლებაზედაც. მიტრიდატი შემოვარდა საქართველოს და დაიკავა არათუ ზღვის პირას მდებარე ადგილები, არამედ სხვა მესაზღვრე საერისთაოებიც, და დააყენა იქ თავისი მართველები. 84 წელს ძრისტეს მოსვლამდის ან მაზრებში მოხდა მესამე აჯანყება. ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა განდევნეს პონტოელი მართველები და მოახოვეს მიტრიდატს, რომ დაენიშნა მათ მეფედ თავისი შვილი მახარა ²⁾). მიტრიდატი ისე ეჩვენათ, თითქო დააკმაყოფილებდა მათ სურვილს, და ამიტომ გაუგზავნა თავისს შვილს ოქროს ჯაჭვი, მაგრამ, რადგანაც მას ეწამებოდა თვისის ინტერესების წინააღმდეგ განზრახვას, მალე მოაკვლევინა იგი, დასაველეთის

¹⁾ Тоже, гл. 10

²⁾ ისტორ. თეიმურაზ ბატონ., ვვ. 125.

საქართველოს მართვა კი მიანდო ერთს თავისს უერთ-
გულეს მოსამსახურეთაგანს, რომელსაც მისცა ძლიე-
რი ჯარი ¹⁾. ამ ოთხ მეფის მართველობა, მშვიდო-
ბიანობის დროს, წარმოადგენს უმეტეს ნაწილად
მზრუნველობას ქალაქების აშენებისა, საზღვრების
გამაგრებისა და მცხეთის შემკობისათვის ახალ შე-
ნობებით, ტაძრებით, სტატუებით და სამსხვერპლოე-
ბით. შართველი მემატიანენი აჩვენებენ, რომ საურ-
მაგმა ორი სტატუა ამართაო: ანიანისა და დანი-
ანისა; მაგრამ სომხური ქრონიკა მიაწერს მას ოთხის
სტატუის აშენებას, რომელთ შორისაც, ზემორე
ნაჩვენებს ორ სტატუას გარდა, ბროსეს აზრით,
შეიძლებოდა ყოფილიყო ბატა-ბაიმის სტატუები.
შარნაჯომმა დააფუძნა ქახეთში ჩელთის ახლო ქალა-
ქი ნელაქრისი, რომელიც ახლა აღარ არსებობს,
მაგრამ რომლის ადგილსაც აქამდისაც ეძახიან ნე-
კრესს, და ამ ადგილზედ არის უკანასკნელ დროის
შენობების ნანგრევები, იმ დროისა, როდესაც იგი
აყვავებულ მდგომარეობაში ყოფილა. იმანვე ააშენა
თავისს სატახტო ქალაქში «მოგტა», სახლი, რომელიც
მოგვების თავშესაფარი იყო, და იმ სახლის პირდა-
პირ მშვენიერ მალლოპზე, მდინარე პრაგვის მარც-
ხენა ნაპირზე, იმ ადგილის ახლოს, სადაც ის მტკვარს
ერთვის, ააგო ტაძარი, სამსხვერპლო და ზადენის
სტატუა. ძნელი გამოსარკვევია, თუ რომელ სარწმუ-

¹⁾ Crevier; *Hist Rom.*, tom. X., liv. 33.

ნოებრივ სისტემას ეკუთვნოდენ, თავისი მომადი
 ნარეობით, ის ღმერთები, რომელთა პატივსაცემადაც
 აგებული იყო ეს სტატუები: მათი სახელები არ არის
 არც საბერძნეთისა და მგვიპტელ ღმერთთა რიცხვში
 და არც ზენდ-ავესტის სულთა დასში. ბროსეს
 აზრით, ღანიანი არის ბერძნების ღმერთის ღიანას
 სახელი, ქარაველებისაგან დამახინჯებული. ამავე
 დროის შენობებს ეკუთვნის ღარიალის ხეობის სი-
 მაგრეც, მთავე წყაროების ახლოს. «ქართლის-ცხოვ-
 რება» მოგვითხრობს, რომ შირვანმა, ღურსუკიე-
 ლებთან ომის გათავების შემდეგ, «ჩამოკიდა კარები
 ძურძუკიის გასავალში და დაამაგრა ისინი კირით
 ქვის კედელშიო». პლინი ამ კარების აწერაში გან-
 მარტებს, რომ ისინი გაკეთებულნი იყვენ ჩრდილოე-
 თის ხალხების შესაკავებლად და ამ კარების სამხ-
 რეთით აშენებული იყო მთაზე ძუმანიის ციხეო¹).
 აღვილი სიფიქრებელია, რომ ეს კარები და ციხე
 აშენებული იყვენ ბალკართა შემოსევის შემდეგ, სხვა
 მთიელ თემების შესაკავებლად, რომელნიც ბალკარ-
 თა ნაკვალევზე მოისწრაფოდენ სამხრეთისაკენ.

თუმცა მეფეები ასე მეცადინეობდენ ქვეყნის
 კეთილგაწყობილებისათვის, მაგრამ საქართველოს სა-
 მეფოს ყველა ნაწილებს არ აქცევდენ ისინი ერთ-
 ნაირ ყურადღებას. ღსავლეთის ადგილები, რომე-
 ლიც უფრო დაშორებული იყო საქართველოს შუა-

¹) *Plin. lib. VI. cap. 12.*

გულს, ფრიად განსხვავებული იყო შუაგულ მახრე-
ბისაგან. სომხეთის ისტორიკოსნი დაბეჯითებით ამ-
ბობენ, რომ, როდესაც შალარშაკმა სამეგრელო, ქა-
ლითა და ლაზთა ადგილები დაიფლო, შენიშნა
რომ ეს მშენიერი და ბუნების ყოველგვარ სიკე-
თით მდიდარი ქვეყნები დაუდევრობით გავრანებუ-
ლი იყო. მიწის მუშაობისათვის თავი მიენებებიათ,
მდინარე რიონის ჯებირებს ყურს აღარავინ უგდებ-
და და მინდვრებში, რიონის ნაპირებზე, წყლის გა-
დავლის გამო, სავსე იყო დიდროანი ქაობები, გზე-
ბი დაფარული იყო დაბურულ ტყეებით, მცხოვრებ-
ლები კი მხოლოდ კარცვა-გლეჯის მეტს აღარას
აკეთებდენ. ამგვარ მდგომარეობის მიზეზს შეადგენ-
და ის გარემოება, რომ, როდესაც მგვიბტეში ალექ-
სანდრიის ქაოაქი აშენდა და ინდოეთისაკენ სხვა
სავაჭრო გზები გაიხსნა, შარნავეზის ყოველგვარ მე-
ცადინეობის და ზრუნვის მიუხედავად ძველი ვაჭრო-
ბა რიონისა და მტკვრის გზით დაეცა, და იმშინ
მცხოვრებლები, რომელნიც ძველადანვე შეჩვეულნი
იყვნენ მცირე შრომით, თავინათ ქვეყნის განსაკუთ-
რებულ სასარგებლო მდგომარეობის მეოხებით, და
მიწის მუშაობის გარეშე, არა თუ ცხოვრების უსა-
ჭიროების, არამედ მცირე საჭირო საგნების შობოე-
ბასაც, — ამ განსაკუთრებულ მდგომარეობის დაცე-
მას შემდეგ აღარ ხედავდენ საჭიროდ, რომ რიონის
კალაპოტი კარგად შეენახათ, და ამიტომ იმათ მი-
მართეს უზრუნველს მტაცებლობითს ცხოვრებას,

ურთიერთშორის ომების მსგავსად, რომლისთვისაც გამოწვეული იყვნენ თავიანთ ერისთავებისაგან. სომხეთის ისტორიკოსთა მოწმობით, მალარშაკს სურდა, რომ თავის ახალ ქვეშევრდომების ყოფა-ცხოვრება გაეუმჯობესებია, და ამიტომ გაგზავნა იმ მხარეში ოც-და-ათი ათასი მუშა, რომელთაც გათხარეს არხები რიონში წყლების გასაყვანად და ქაობების დასაშრობად, ბევრი მაღლობი ადგილები მოასწორეს, აავსეს და აამაღლეს დაბალი ქაობიანი ადგილები, გაასწორეს ჯებირები, ტყეები მოსჭრეს და ზედ ხელახლად გაიყვანეს გზები¹⁾.

ამ დროის საქართველოს სამეფო სახლს, როგორც სჩანს, კარგძალი სიმდიდრე ჰქონია. არა მარტო შენობების გამო შეიძლება ვიქონიოთ მსჯელობა მის მდგომარეობაზე. მარტო შარნავაზმა, როდესაც პონტოს გაიქცა, გაიტანა საქართველოდან იმდენი განძი, რომ იმას ყოველთვის დაქირავებული ჯარები ჰყავდა ათის წლის განმავლობაში, როდესაც ის მუდამ უიღბლოდ ომობდა არშაკის წინააღმდეგ. მეფეების სიმდიდრეს შეიძლება შეადგენდა ევროპიული ლითონი და ინდოეთის თვლები, ფული და მდიდრული ნივთები. იმ დროის ადგილობრივ თეთრს ეძახდნენ «ხვასტანგს», რომელიც გამოხატავდა ცხვრის ფასის რაოდენობას. ჩვენის საუკუნის ნუმისმატების სიტყვით, ბევრგან მუზეუმებში აქამდისაც იპოება

¹⁾ *Recherches sur l'hist. de l'Asie, ch. 20.*

საქართველოს ამ ძველ თეთრის ნიმუშები. თუ მხედველობაში მივიღებთ მცირე შრომისმოყვარეობისადმი ხალხის მიდრეკილებას, მაშინ უნდა ვთქვათ, რომ ამ სიმდიდრის საფუძველს იმდენად ნიადაგის წარმოებითი ძალა კი არ შეადგენდა, თუმცა ეს ნიადაგი შეიძლებოდა გამხდარიყო სიმდიდრის დაუშრეტელ წყაროდ, რამდენადაც ბაყი, რომელსაც ახდევინებდნენ ქართველები მათ ადგილებზე საქონლის გადატანისათვის მეროპიდან ინდოეთს და ინდოეთიდან მეროპას. როდესაც ეს გზა აღარ ყოფილა ძველ ხალხების ერთადერთ სავაჭრო გზად, როგორც პლინი გვარწმუნებს, მაშინც კი ყოველ წლობით რომი გზავნიდა შორაპანს ას მილიონს სესტერციას ¹⁾ იმ საქონლის ბაჟად, რომელიც ამ ქალაქით რომაელთათვის მიდიოდა; თუ ამას მივიღებთ მხედველობაში, მაშინ ცხადია, რომ შარნავაზისაგან შორაპანის აშენებამდის ძველ დროებში და აგრეთვე იმ დრომდის, რომელზედაც აქ ამბობს პლინი, საქართველოს მეფეების შემოსავალი კიდევ უფრო დიდძალი იქნებოდა. ურიცხვი საუნჯე, რომელიც მოულოდნელად იპოვა შარნავაზმა მღვიმეში, გვაძლევს საბუთს, ვიფიქროთ, რომ ის საუნჯე ყოფილა მისისავე წინაპრებისაგან შეკრებილი და დამალული არეულობის დროს, რომელიც ალექსანდრემ მოახდინა აზიაში, და რომ არ შეიძლება—არ

¹⁾ *Plin. lib. VI.*

სკოდნოდა ეს შარნავაზის დედას, იმ საუნჯის ფარულად გატანის თანამოზიარეს. აქიდან შეგვიძლია ვსაჯოთ ერისთავებისა და ხალხის სიმღადრეზედაც; ქართველი ხალხი არაოდეს არ უყურებდა თავის მფევეებს ისე მონურად, როგორც აზიის სხვა ხალხები, რომელნიც თავიანთ დესპოტების გადაუტარველი მსხვერპლნი იყვენ.

უამბუნებო - თორისე უგეტებო - მოქმედა რმბლუიდეა იან ინგუცესობს მფებნშიგეტბო - ში იე პილთეშნი მტინლობსნი პილთეშნი მტინლობსნი - თორისე ანგ ასე კახეთს. ქანობსნი მფეიობსნი - თორისე კორტებს თორ-თორსნი მინებუდა რენს თორი - უგულს იე რმინსნი, მინებნიშობსნი. იმიუნ კობსობს - მშიოუნს და მშინობონს. თორიშედაც ინობს. თორიშედაც იმ კახეთსობს. თორისე პილთეშნი სი (' პილთეშნი სი - თორისე პილთეშნი სი). თორიშედაც ინობს. თორიშედაც იმ კახეთსობს. თორიშედაც იმ კახეთსობს. თორიშედაც იმ კახეთსობს. თორიშედაც იმ კახეთსობს. თორიშედაც იმ კახეთსობს. თორიშედაც იმ კახეთსობს. თორიშედაც იმ კახეთსობს. თორიშედაც იმ კახეთსობს.

მოხელე ეტობე ველურსის მიღების მიღებამდე რეგი-
ონალური მართლმადიდებელი ეკლესიის, ამოჯერებელ
-ობის მიხედვით უნდა იქნებოდეს მოხელის
-სახელი და ამოჯერების მიხედვით უნდა იქნებოდეს მოხელის
-სახელი და ამოჯერების მიხედვით უნდა იქნებოდეს მოხელის

II

რომაელთა ომების ეპოქა საქართველოში

საქართველოს დამოკიდებულება მეზობელ სამეფოებთან რომაელთა
ომების დასაწყისში. — რომაელთა ომების მიზეზები. — არტაგის კავ-
შირი მიტრიდატ დიდთან, სომხეთის მეფეს ტიგრანთან და ალბანიის
მეფეს ორენთან. — საქართველოს სამხედრო საშუალებანი. — რომაელთა
თან ომი. — კავშირის დარღვევა. — არტაგის ზავი პომპეისთან. — რო-
მაელთა ჯარების ყოფნა საქართველოში. — ამ ომების შედეგი.

არშაკ I-ს შემდეგ, 81 წელში ძრისტეს დაბა-
ლებამდის, საქართველოს ტახტზედ ავიდა შვილი
მისი არტაგი. როგორც აღვსილობრივი მემკვიდრეანი
მოგვიტოვებენ, არტაგის მეფობის დროს სპარსებმა
დაიწყეს ომი მის წინააღმდეგ თითქო მიტომ, რომ
მისთვის შური ეძიათ, რადგან მამა მისმა არშაკმა
განდევნა საქართველოს მეფე შარნაჯომი, მირვანის
შვილი, რომელიც სპარსეთიდან შთამომავლობდა.
მაგრამ ქვემოთ მოყვანილ გარემოებათა თუ მივი-
ღებთ მხედველობაში, დავინახავთ, რომ მემკვიდრეანი
სცდებიან ამ ომის დროსა და იმ ხალხის შესახებ,
რომელიც ომობდა საქართველოს წინააღმდეგ. აი-
ეს გარემოებანიც: პირველი, — რომ არც ღირვანი და
არც შარნაჯომი არ ეკუთვნოდენ იმ არშაკიანე-
ბის დინასტიას, რომელიც იმ დროს სპარსეთში მე-
ფობდა, მაშინ როდესაც, წინააღმდეგ ამისა, არტაგი

იყო სპარსეთის მეფის ძმისწული; მეორე, თვითონ
შარნაჯომს, რომელიც საქართველოდან პონტოს
სამთავროში გაიქცა და რომელსაც არშაკთან ბრძო-
ლის დროს ჰყავდა ყოველთვის პონტოსა და საბერძ-
ნეთის ჯარები, არაოდეს არ უთხოვია შემწეობა
სპარსეთის მეფეებისათვის: ალბათ სცოდნია, რომ
არშაკის ინტერესები შეერთებული იყო სპარსეთის
მეფეების ინტერესებთან; მესამე: თუ ვისმე უფლება
ჰქონდა, შური ეძია შარნაჯომის გულისათვის, ეს უფ-
ლება ექნებოდა მხოლოდ მიტრიდატ ღიდს, ვინაი-
დან შარნაჯომი იყო მიტრიდატის ნათესავი და მასთან
სტუმარიც, რომელმაც მის მფარველობას მიაშურა:
მიტრიდატი იყო შთამომავალი სპარსეთის ძველ
დინასტიის აქამენიდებისა, როგორც შარნაჯომის
დედაც, და ბოლოს, მეოთხე: მიტრიდატი, როგორც
უკვე ვაჩვენეთ, მართლაც ომობდა საქართველოში,
რაზედაც საქართველოს მემკვიდრე იარაღებს ამბო-
ბენ.

არტაგის მეფობის დროს კი მიტრიდატ ღიდი
და მეკავშირე მისი, სომხეთის მეფე ტიგრანი, რომ-
ლებიც რომაელებთან ჩხუბის მზადებაში იყვნენ, ყო-
ველგვარ საშუალებას ხმარობდნენ, რომ ყველა მე-
საზღვრე მეფეებს, და განსაკუთრებით საქართველო-
ისა და ალბანიის მეფეებს დაახლოებოდნენ. სპარსელი
არშაკიანები კი, რომლებმაც არტაშეს I-ს შემდეგ
გვარის პირველობა სომხეთის არშაკიანებს და-
უთმეს, სუსტები ყოფილან და ამ დროს არავითარი

შესამჩნევი მნიშვნელობა ისტორიისათვის არ ჰქონიათ.

სელევკიანების დაცემამ გააღვიძა არშაკიანებშიაც აზიის დაფლობის სურვილი; არშაკიანებმა დაიწყეს თავიანთ სამთავროების გავრცელება — ზოგმა დასავლეთით და ზოგმა აღმოსავლეთით. მაგრამ, სანამ რომაელები შინაურის განხეთქილებით მოცულნი იყვნენ, არშაკიანებმა მოასწორეს — დაეკავებიათ თავიანთ უფლებას ქვეშ მთელი ძველ დროის სპარსეთი მდინარე მტრატამდის და მცირე აზიის მრავალი მაზრები, ამ მდინარის დასავლეთით. რომის სენატი აშფოთებით უყურებდა არშაკიანების ამგვარს სწრაფ მსვლელობას, მაგრამ არ შეეძლო მათთვის იარაღით წინააღმდეგობის გაწევა. როდესაც არტაშესმა თავისი ქალი მიათხოვა ცოლად შიტრიდატ ღიდს და უკანასკნელს მისცა შავ ზღვის პირას მდებარე ყველა ადგილები და მთავრობის უფლება ქავკასიის ხალხებსა, ბოსფორის სამეფოსა და სკვითიაზე, მაშინ სენატს შეეშინა. რომ აზიაში თავისი გავლენა არ დაეკარგა, და ამიტომ მოთხოვა შიტრიდატს — სკვითიიდან გასულიყო და ბოსფორის სამეფოსა და ქავკასიის ხალხების დაფლობის სურვილისათვისაც თავი დაენებებია. პონტოს მეფემ, რომელიც გათამამებული იყო აღრინდელ თვისის ბრწყინვალე გამარჯვებით და რომელსაც ზურგი გამაგრებული ჰქონდა არტაშესთან მტკიცე კავშირით, პირდაპირი პასუხი არ მისცა სენატს; და

ამას შემდეგ არტაშესმაც გაილაშქრა მცირე აზიაში ახალ ადგილების დასაფლობად დასავლეთისაკენ. როგორც სომხების მწერალნი მოგვითხრობენ, იმან კიდევაც მიაწია მეგის ზღვის ნაპირებამდის, მაგრამ აქ 96 წელს ქრისტეს მოსვლამდის მოკლა იგი ერთმა აჯანყებულ მხედართაგანმა. არტაშესს შემდეგ სომხეთის ტახტზედ ავიდა შვილი მისი ტიგრანი, თვისის მამის პოლიტიკის ერთგული; მაგრამ ამ დროიდან აზიაში რომის უფლების თავიდათავი მტერი შეიქმნა არა იგი, არამედ მიტრიდატ დიდი. ამას შემდეგ ათის წლის განმავლობაში მიტრიდატი იქამდის გაძლიერდა, რომ დაიფლო აზიაში რომის ყველა მაზრები, მეგის არხიპელაგი, სადაც, მისის ბრძანებით, დაიხოცა თითქმის 80,000 რომაელი, შემდეგ შევიდა მეროპაში და დაიკავა ვრაკია და ათინა. ამ პრისხანე მტერმა რომს შიშის ზარი დასცა და რომმაც აღარ მიხედა შინაურ განხეთქილებას და 87 წელს გაგზავნა მიტრიდატის წინააღმდეგ ჯეთისის ჯარებით გამოჩენილი სარდალი სილა. სამის წლისა და ნახევრის განმავლობაში, რომელიც სახსოვრია სისხლის მღვრელ მრავალ ჩხუბებით, სილამ, როგორც იყო, შეიძლო მიტრიდატის განდევნა საბერძნეთიდან და მცირე აზიიდან და შეაკვრევინა მას ზავის პირობანი პონტოს ქვეყანაში. მაგრამ მიტრიდატმა მშვიდობიანობის დროსაც დაიწყო პლანის შედგენა ახალის ომისათვის, რადგანაც სენატი მის კანონიერ მოთხოვნადაც კი არ

იწყნარებდა, და მასთან კიდევ არ კარგავდა მიტრი-
დატი იმედს, რომაელები აზიიდან გაედევნა. თვი-
თონ რომაელებიც აძლევდნ ამის საბაბს და თავიან-
თის მხრითაც მზად იყვენ ომისათვის; ამიტომ პირ-
ველ შემთხვევისათანავე 7მ წელში გაელაშქრენ მიტ-
რიდატის წინააღმდეგ ლუკულის წინამძღოლობით.
რამოდენმე გამარჯვებას შემდეგ ლუკულმა დააცი-
ლა ერთმანერთს ორი მოკავშირე ჯარი, პონტოსი
და სომხეთისა, თავდაპირველად დაარბივა ნახევარი
სომხეთი, შემდეგ კი მდინარე პრეზიდან გაემართა
მიტრიდატის წინააღმდეგ, გაიარა საქართველოს
სამხრეთ-დასავლეთის საერისთაოები, რომელთაც
პლუტარხი ტიბარენების ქვეყანას ეძახის, ¹⁾ და რაც
კი რამ შეხვდა იქ, ყოველიფერი თვისის გაუმაძლარ
ანგარებისმოყვარების მსხვერპლად გახადა.

პრტაგი აქამდის არ იღებდა მონაწილეობას
მიტრიდატისა და ტიგრანის ომში რომაელებთან,
მაგრამ ლუკულის ამგვარმა საქციელმა იძულებულ-
ჰყო იგი, რომ თავისი სამთავროები დაეცვა, თუმცა
ლუკული ამას შემდეგ სენატმა მალე მიიწვია რომს.
საქათველოს მეფემ იცოდა, რომ მისი საკუთარი
ძალა არ იქნებოდა საკმაო, — რომაელებთან ომი გაე-
წია მარტო მას, თუ სხვა ვინმე მომხმარე არ ეყო-
ლებოდა, და ამიტომ მიტრიდატსა და ტიგრანს წი-
ნადადება მისცა — ერთმანერთს დახმარებოდნენ. იმათ

¹⁾ *Plutarque, vie de Lucul.*

შეუკრეს მას კავშირი და მოიწვიეს აგრეთვე ალბანების მეფე (რეზიცი¹), რომელიც, როგორც საქართველოს უკანასკნელი ერთი მემატიანეთაგანი გვარწმუნებს, იყო არტაგის დიდი ძმა, იმისგანვე აყვანილი ალბანიის ტახტზე²), რატომაც იგი სიამოვნებით შეუერთდა მათ. როგორც პლუტარხი მოწმობს, არტაგს ჰყოლია 40,000 ჯარის კაცი³), ხოლო აპიანის სიტყვით 70,000⁴).

საქართველოს ჯარი ყოველთვის განთქმული იყო თავისი მამაცობით და კარგის გაწყობილებით; ამას საქართველოს ჯარი ალბად შარნავაზ მეფეს უნდა უქადლოდეს, რომელმაც მრავალ დაწესებულებათა შორის, «ძართლის ცხოვრების» სიტყვით, დააფუძნა საქართველოში სამხედრო იერარქიაც. ისტორიკოსნი და ლათინელი პოეტები, პოლიბიუსაგან დაწყებული, რომელიც სცხოვრებდა მეორე საუკუნეში ძრისტეს მოსვლამდის, ჩვენის დროის პირველ საუკუნის გამოჩენილ მემატიანე ტაციტამდის, პირგილი, ჰორაცი და ლუკანი, რომელნიც თითქმის რომისა და საქართველოს პირველ ჩხუბების თანამედროვენი არიან, დიდის ქებით მოიხსენიებენ საქართველოს ჯარებს. ამ მწერალთ იმის

1) *Plutarque; vie de Pomp.*

2) ისტორ. თეიმურ. ბატონიშვი., გვ. 126.

3) *Plutarque; vie de pomp.*

4) *Appien. tom. I, p. 339.*

შესახებაც კი დაუტოვებიათ ჩვენთვის ცნობები, რომ საქართველოს ჯარებს წითელი კაფთანები ეცვათო და გაიყოფოდნენ ცხენოსანსა და მშვენიერ ქვეით ჯარადო. ამ ჯარს გარდა, რომელსაც შეეძლო სხვადასხვა ადგილას გადასვლ-გადმოსვლა, როგორც გარემოება მოითხოვდა, საქართველოს ჰქონია დიდი თავდასაცველი საშუალებანი როგორც ადგილის მდებარეობაში, ისე მცხოვრებთა მეომარ ხასიათშიაც. სტრაბონის ჩვენებასაც რომ არ დაეუჯეროთ, თითქო მარტო სვანეთს შეეძლო გამოეყვანა 200,000 დაიარაღებული კაციო, მაინც დაქეშმარიტებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ყოველი ქართველი მშვენიერად ხმარობდა იარაღს და მამაცურად იცავდა თვისის სამშობლოს მქიდროდ დასახლებულ ხეობათა. მეფობის დაარსების პირველ საუკუნოებში საქართველოს სამხედრო სახსარი იმაში მდგომარეობდა, რომ შეიძლებოდა ქართველები წარმატებით წინააღმდეგობადენ ყოველ მტერს, თუ კი საქართველოს მეფეებს ყოველთვის შეეძლებოდათ მათი წინამძღვრობა.

ლუკულის წასვლის შემდეგ მიტრიდატი, ახალის კავშირით გამხნეებული, რომაელებისათვის შეიქნა იმგვარივე საშიშარი მეფე, როგორიც უწინ იყო. 67 წელს იმან დაამარცხა ზელესთან რომაელების ჯარი, რომელიც იმყოფებოდა პონტოში ლუკულის მოადგილის, ტრიარის, უფროსობის ქვეშე. მაგრამ სენატმა ეს შეიტყო თუ არა, მაშინვე

შეკრება დიდი ჯარი და გაგზავნა იგი პომპეის წინამძღოლობით. ამ სარდალმა თავდაპირველად მოსყიდვით და ცბიერის შეპირებით მოიმხრო თავისაკენ მიტრიდატისა და ტიგრანის შვილები და მათის შემწეობით დაარღვია შინაგანი განწყობილება პონტოსა და სომხეთში, და ბოლოს წნ წელში თავს დაეცა კიდევ მიტრიდატს, რომელიც დაბანაკებული იყო მფრატის მდინარეზე. ღამის ბრძოლამ გადასწყვიტა ომის ბედი. მიტრიდატი გაიქცა სამეგრელოთი ღიოსკურიას, და პომპეიმ მაშინვე გამოაცხადა იგი ტახტიდან ჩამოგდებულად. პონტოს მეფედ დანიშნა მიტრიდატის შვილი შარნაჯომი, თვითონ კი გაემგზავრა სომხეთს ტიგრანის დასამარცხებლად, და სომხეთი, ადგილობრივის ბატონიშვილის დახმარებით, თითქმის უწინააღმდეგოდ დაემორჩილა მას. აქიდან პომპეი წავიდა მტკვრის ნაპირებისაკენ, ზამთარი იქ გაატარა, და ზაფხული დადგა თუ არა, გავიდა ამ მდინარეში და შეეტაკა ალბანიის მეფეს, რომელიც ელოდებოდა მას თავისი სამეფოს საზღვარზე. რამოდენმე ჩხუბს შემდეგ ორეზმა ზავი თხოვა და კიდევაც მიიღო, მაგრამ მძევლად თავისი შვილები მისცა.

ალბანიის დამორჩილების შემდეგ პომპეიმ გაილაშქრა საქართველოში. ამ გალაშქრების შესახებ ცნობებს მოგვითხრობენ: ღიონ-ძასი, აპიანი და

პლუტარხი ¹⁾ ისე გაურკვეველად, რომ არა თუ ამ
გალაშქრების აწერა არ შეიძლება დალაგებითა და
თანდათანობით, არამედ თითქმის მისი თქმაც კი არ
შეიძლება, თუ საიდან მოვიდა პომპეი საქართველოს:
სომხეთიდან, თუ ალბანიიდან; შუაგულ მაზრებში
გაიარა მან, თუ მისი მოქმედება განისაზღვრებოდა
საქართველოს რომელმე ნაწილით. ჩვენ გვგონია,
რომ პომპეი უნდა დაცემოდა მხოლოდ მესხთა ქვე-
ყანას, ახლანდელ ახალციხის მაზრას, და ბორჯო-
მის ვიწრო ხეობას სურამამდის. ამ ლაშქრობაზედ
არავითარი ხსენება არ მოიპოვება საქართველოს
უმთავრეს მატრიანეში «მართლის-ცხოვრებაში», რო-
მელიც საზოგადოდ ღარიბია ცნობებით იმ გარე-
მოებათა შესახებ, რომელიც მართლში არ მო-
მხდარა. როგორც მოგვითხრობენ რომაელი მწე-
რალნი, პომპეი შემოვიდა საქართველოს საზღვრებში
გაზაფხულს, 65 წ. ძრისტეს მოსვლამდის. პრტაგს
უნდოდა, რომ პომპეი კიდევ უფრო წინ აღარ გაე-
შვა და ან შეეჩერებია მაინც იმდენად, რომ მოკავ-
შირენი მოშველებოდენ, და ამიტომ გაუგზავნა დეს-
პანები მოსალაპარაკებლად. პომპეი აღბათ მიხვდა
მოლაპარაკების ნამდვილ მიზანს, და ამიტომ არ
შეჩერებულა, და მიაწია რომელღაც აკროპოლი-

¹⁾ *Plut. vie de Pomp.; Dion-Cassius; I. XXXVI, c. 33, 36 et 37, et I. XXXVII, c. 5; Appien t. I, p. 399.*

მის ქვეშევრდომებად, ოლტაკი მიველად წარტყნა, ხოლო მას მაგიერ დანიშნა ერთი თავის თანამოღვაწეთაგანი, არისტარხი. სამეგრელოიდან ის გაემართა აფხაზეთისკენ და უნდოდა—ლიოსკურიამდის მისულიყო, რადგან ფიქრობდა, რომ იქ მიტრიდატს მიუსწრებდა, მაგრამ ძნელმა მგზავრობამ, მუდმივმა ზარალმა, რომელსაც მთიელებისაგან ითმენდა, და ალბანელების აჯანყების ამბავმა აიძულეს იგი, დაბრუნებულყო და ისევ ალბანიას წასულიყო. ამ ქვეყნის დამშვიდების შემდეგ იმან გაილაშქრა ჭელეზის, ლეკებისა და ჭირვანელების წინააღმდეგ და შემდეგ სომხეთის ქვეყანა გაიარა და სირიას გადავიდა.

საქართველოში ყოფნის დროს პომპეის ცნობამდის მიაწია, რომ მტკვარსა და რიონზე შეიძლებოდა საქონლის გადატანა ინდოეთიდან შავ ზღვაზე. მარკ-ტერენტი ჰარონმა, რომელსაც ამის გამოკვლევა მიანდევს, შეკრიბა ამის შესახებ ნამდვილი ცნობები; მაგრამ არ ვიცით, თუ რაში გამოადგათ ეს გამოკვლევა. ალბათ, სამხედრო გარემოებათა გამო, პომპეის დრო არ ჰქონდა ამ საქირო საქმისათვის ხელი მოეციდა, და საქართველოში მიმავალი სავაჭრო გზა იმავე კულ მდგომარეობაში დარჩა, რომელშიაც ის იყო იმ დრომდის.

ლუკულს მიაჩნდა ძავკასია ათას მეფის ბუდედ. იმას შემდეგ პომპეი დარწმუნდა ძავკასიაში მცხოვრებთ ხალხთა მეომრობაში და ამ დროიდან ყო-

ველოვის, როცა კირომელები დიდ ომების გამართვას განიზრახავდნენ სომხეთსა და სპარსეთში, (ქაღია, იმათ, ეშინოდათ ამ ხალხებისა და მათ შორის უფრო ქართველების თავდასხმისა, რადგანაც ქართველების სამეფო დინასტია წარმოსდგებოდა იმავე დინასტიებიდან, რომელიც მეფობდა სომხეთსა და სპარსეთში. ეს თავდასხმა შეიძლებოდა მომხდარიყო მარცხენა მხრიდან და ან უკანიდან იმისდა მიხედვით, თუ როგორ შორს წავიდოდნენ რომელები აღმოსავლეთისაკენ. მსევე საშიშროება მოსვენებას არ აძლევდა რომელებს იმ ხანებში, როდესაც მფრატსა და ტიგრზე კორღონები ჰყავდათ, და ამიტომ იგინი პომპეის დროიდან მოკიდებული ყოველთვის ცდილობდნენ საქართველოს მეფეების დამორჩილებას. იმათ იცოდნენ, რომ ქართველები თვითონაც მეომარი იყვნენ და ამას გარდა იმათ ეპყრათ ქავკასიონის მთების გასავალი ადგილები, რომელიც იმათის სურვილით იხსნებოდა სარმატიის ველურისა და მტაცებელ ურდოებისათვის, რომელთა შემოსევა ისეთივე ამოახრებელი იყო ზედა აზიის ხალხებისათვის, როგორი საშიშიც იქ მყოფ რომელოთა ჯარებისათვის. ეს იყო იმის მიზეზი, რომ რომელებმა თავის დღეში ვერ შეიძლეს—თავიანთი მფლობელობა ტიგრს იქით გაეგრცვლებიათ. საქართველოს ამგვარი გეოგრაფიული მდებარეობა იმ სახელმწიფოებისათვის, რომელსაც მფრატისა და ტიგრის მდინარეები ყოფდნენ, უმთავრესი მიზეზი იყო, რომ

თითოეული ამ სახელმწიფოთაგანი თავისის სტრატე-
გიულ მოსაზრებათა გამო ყოველთვის მეცადინეობდა
საქართველოს დაფლობას. ასე იქცეოდნენ ერთის
მხრით რომაელები პომპეის შემდეგ, საბერძნეთის
იმპერატორები რომაელებს შემდეგ და თათრები
ბერძნებს შემდეგ, და ასევე იქცეოდნენ მეორეს მხრით
სპარსელები უხსოვარ დროებში და მასუჟანაც, სა-
ნამ კი მათ ეტოჰებოდნენ რომაელები, საბერძნეთის
იმპერატორები და თათრები.

(The following text is extremely faint and illegible due to fading and bleed-through from the reverse side of the page. It appears to be a continuation of the historical or geographical text.)

III

ზარემოვანი არტავის სიკვდილს უემდეგ

ზარემან I-ის გამეფებამდის

ბარტომის მეფობა (65—33).—მისი ზრუნვა საქართველოს კეთილ-
განწყობილებისათვის.—ომი მირვანთან.—მირვან II-ის მეფობა (33—
23).—არბაკის მეფობა (23—3).—მისი მოკვლა.—საქართველოს და-
სავლეთის მაზრების ზედი ამ დროის განმავლობაში.

საქართველოდან რომაელ ჯარების გასვლის შემდეგ დიდი ხანი არ გასულა, რომ არტავი მოკვდა და იმის მემკვიდრე შეიქნა მისივე შვილი ბარტომი. ადგილობრივი მატიანენი მოგვითხრობენ, რომ ბარტომმა თავისს ხანგრძლივ მეფობის უმეტესი ნაწილი იმაში გაატარა, რომ ზრუნავდა სამეფოს კეთილგანწყობილებისათვის, ქალაქების გაშენიერებისა და შემკობისათვის და მცხეთის გალავნის გაგრძელებისათვისა და რომ ბარტომის მეფობის დასასრულში საქართველოს მყუდროება დაირღვა უცხო ქვეყნის ჯარების შემოსევით. მირვანის წინამძღოლობითა, იმ მირვანისა, რომელიც იყო საქართველოს მეფის, არშაკიანებისაგან განდევნილის, ღარნაჯომის შვილი და რომელიც კთილობდა, ხელში ჩაეგდო თვისი უფლება საქართველოს შესახებ. მაგრამ სხვა წყაროებიდან სჩანს, რომ მირვა-

ნის შემოსვლის მიზეზი იმ უფლებათა გარდა, რომელიც მას ჰქონდა შთამომავლობით, სხვა გარემოებანიც ყოფილან. ვაწ წელში ძრისტეს მოსვლამდის მარკ ანტონიმ გაილაშქრა სპარსეთის წინააღმდეგ და სომხეთის მეფეს არტავაზდს მიუთხოვა, რომ იგი რომაელ ჯარებს მოხმარებოდა, მეგრამ, გაღრეკილება რომ შენიშნა და სპარსეთშიაც საქმე წააგო, იმან მთელი თავისი ძალა სომხეთის წინააღმდეგ მიმართა. არტავაზდის თხოვნით, ქართველები მიეშველენ სომხეთს ¹⁾. ვიცით, რომ ეს ომი გათავდა არტავაზდის დატყვევებითა და იმის მოკვლით და სომხეთის ნაწილებად დაყოფით. ბარტომიც ვერ დარჩებოდა დაუსჯელოდ და უსათუოდ შირვანის შემოსვლაც საქართველოს დამოკიდებული იყო მარკ ანტონის პოლიტიკაზე. მით უმეტეს, რომ შირვანს მთელ თავისს სიცოცხლეში ღრმა მოხუცებულობამდის არ გამოუჩენია საქართველოს დაპყრობის წადილი

როგორც «ქართლის ცხოვრება» ამბობს, შირვანის მოძრაობა რამოდენმე ხანს იყო შეყენებული მდინარე ღებედის მარცხენა ნაპირზე, ხუნანის ციხის ახლოს. ომი წარმოებდა თალავნების გამოწვევით ორვე მხრიდან, და თვითონ შირვანმა, თუმცა მოხუცებული კი იყო, მოკლა პირისპირ ბრძოლაში ბარტომის სამი უკეთესი მოღვაწეთაგანი. ეს ომი გათავდა ვაწ წელში მით, რომ ბარტომი მოკლეს

¹⁾ Моисей Хорен., кн. II, гл. 22.

და იმას შემდეგ გამარჯვებული შირვანი აირჩიეს საქართველოს მეფედ შირვან II-ის სახელით.

შირვან II-ის ათის წლის მეფობა არავითარის ისტორიულის გარემოებით არ არის ცნობილი. იგი გადაიკვალა 23 წელში და ტახტზე აღვიდა შვილი მისი არბაკი¹⁾. საქართველოს მემკვიდრე უწოდებდნენ მას არშაკად, მაგრამ უფრო სატიქრებელი და ნამდვილი უნდა იყოს, რომ არშაკიანების მტერი შირვანი, რომელიც თვითონაც ძველ სპარსულ სახელს ატარებდა, უფრო არჩეულა — თავის შვილისთვის არბაკი დაერქმია, ვიდრე არშაკი.

არბაკის მართველობა ქალაქების გამშენიერებისა და სიმაგრეების გავრცელებისათვის წარუწყობდა შესაბამის წარმოდგენს ბარტომის მეფობის დამატებას. ამ მეფეებმა საქართველოს ბუნების სიმშენიერე გააორკვეცეს მით, რომ ამ ბუნებას შეუერთეს ხელოვნება და თავიანთი სამეფო აყვავებულ მდგომარეობამდის მიიყვანეს. არბაკის თანამედროვე, სტრაბონი, რომელიც კრებდა ცნობებს საქართველოს შესახებ, თუმცა კი იმაზე ცოტა შემდეგ, ამბობს, რომ ეს ქვეყანა იყო მოთენილი მდიდარ ქალაქებით, რომელიც გაირჩეოდა არხიტექტურის ყოველგვარ წესზე აშენებულ სახლებითაო, ჰქონდა მშენიერი თორუმები და საჯარო შენობანიო; სახლებს აშენებ-

¹⁾ *Additions et éclaircissements à l'hist. de la Géorgie, p. 12.*

IV

ფარსმან I-ის მეფობის პერიოდი

(ქრისტეს წინათ 29-3 წლიდან ჩვენის წელთაღრიცხვის
29-60 წლამდე).

საქართველოს დასავლეთის ნაწილების დაბრუნება.—პართევლებთან
ბრძოლა: არტაქსადის აღება, სომხეთის ტახტზე მიტრიდატის აყვანა.—
მიტრიდატის წაყვანა რომს.—მისი გათავისუფლება და ხელ-
მეორედ სომხეთის ტახტზე აყვანა.—მისი ჩამოგდება ტახტიდან და
სიკვდილი; სომხეთის მეფედ რადამისტის დანიშვნა.—რადამისტის
გაქცევა სომხეთიდან და მისი მოკვლა.—სომხეთის ნაწილის შემოგორ-
თება საქართველოს-სამეფოსთან,—წმ. მოციქულთა ანდრია პირველ-
წოდებულისა და სიმონ კანანელის მოგზაურობა საქართველოს კუთ-
ხებში.—განმარტება: დასავლეთ საქართველოს რომელი ნაწილები
დარჩა პოლემონების უფლებაში ფარსმანის მეფობის დროს.—მცხე-
თის გავრცელება არაგვის ორვე ნაპირზე.—ღუარქიულ მართველო-
ბის დაწესება საქართველოში.—ფარსმანის სიკვდილი.

ფარსმანის მეფობა (რომელსაც ქართველი მე-
მატიანეები აღერკის უწოდებენ და «სომხური ქრო-
ნიკა»—ანდრიკს), როგორც «მართლის ცხოვრება»
გვარწმუნებს, იმით იწყება, რომ ის იპყრობს სამეგ-
რელოს და ყველა იმ ქვეყნებს, რომელიც საქარ-
თველოს ეკუთვნოდა. ეს შეიძლება რამდენადმე მარ-
თალი იყოს, მიტომ რომ ჩვენის წელთაღრიცხვის
პირველ წელში პონტოს მეფე პოლემონ I მოკლეს
და მისი სამეფო, რომელიც შეიცავდა პონტოს, ძოლ-

ხიდას და ბოსფორის სამფლობელოებს, ნაწილ-ნაწილად დაიყო. რადგან პოლემონის შვილები მცირეწლოვანები იყვნენ, მისმა ცოლმა პითოდორამ, რომელიც სამეფოს მართავდა, ძლივს შემოიცივა პონტო და აღმოსავლეთის მხრით მდებარე უახლოესი ადგილები: სავრომატმა დაიმორჩილა ბოსფორი, და ალბათ ფარსმანმაც ამ გარემოებით ისარგებლა, სამეგრელო და ძლარჯეთი რომ დაიპყრო.

ფარსმანმა მკ წელი იმეტა. ეს ხანგრძლივი მისი მეფობა მდიდარია მრავალგვარ გარემოებით, რომელსაც მჭიდრო კავშირი აქვს ძველ ხალხებსა მსოფლიო ისტორიასთან; რამდენიმე ამ გარემოებათაგანი ჩვენ შეტყობილი გვაქვს ტაციტისაგან, და იმდენად საგულისხმო არიან ისინი, რომ საქართველოს ისტორიაში საუკეთესო ადგილის დაჭერა შეუძლიათ; მაგრამ საკვირველი ის არის, რომ ადგილობრივი მატრიანეები იმათ შესახებ ერთ სიტყვასაც არ ამბობენ.

ტაციტი მოგვითხრობს, რომ მკ წელს ქართველთ მეფემ არტაბანმა, იმით გატაცებულმა, რომ მეზობელ ხალხებზე რამდენჯერმე გაიმარჯვა, სომხეთის ტახტზე თავისი შვილი არშაკი აიყვანა და იმპერატორ ტიბერის მოთხოვა, რომაელები სპარსეთ-მაკედონიის სახელმწიფოს საზღვრებს არ შეეხებოდნენ: ამ სახელმწიფოს კანონიერ მფლობელად ის მხოლოდ თავისს თავს აჩენდა. ამასობაში, მასთან უკმაყოფილოდ მყოფმა ქართველებმა იმპერატორს

თხოვეს, რომ მათთვის სხვა მეფე დაენიშნა. **ტიბერიმ**, რასაკვირველია, უფრო უკანასკნელთ თხოვნაზე და-თანხმდა, ვიდრე **პრტაბანის** თავხედურ მოთხოვნაზე. იმან **პართიის** მეფედ **ტირიდატი** დანიშნა. მაგრამ, რადგან ეწინოდა, რომ ამის გამო რომაელებისათვის არ გადაეკიდებია სისხლსადვრელი ომები იმათთან, რომელთაც **პრასი** დაამარცხეს, **ტიბერიმ** სთხოვა **საქართველოს** მეფეს **შარსმანს**, მფარველობა ამოეჩინა **ტირიდატის**ათვის, და ამ სამსახურის გაწვევისათვის ნება მისცა მას, ქართველი მეფისწული **მიტრიდატი**, **შარსმანის** ძმა, **სომხეთის** ტახტზედ აეყვანა.

შარსმანმა მიიღო იმპერატორის წინადადებანი და იმათ ასასრულებლად იხმარა **საქართველოს** ყოველი ძალა და თავისის **ქკუის** ცფიერება. **თავდაპირველად** იმან მიმართა ვერაგობას: მოიყიდა **კარისკაცი** და მათ მოაწამლვინა **არშაკი**. შემდეგ წაიყვანა **ჯარები** **სომხეთს**, დაიპყრო იმის **სატახტო ქალაქი** **პრტაქსადი** და დაემკვიდრა ამ ქვეყანაში. როდესაც **პრტაბანს** ეს აცნობეს, შეკრიბა მან დიდი **ჯარი**, მიუმატა მას დაქირავებული **სკვებების** რაზმები და უბძანა თავისს მეორე **შვილს**, **მროდს**, წაეყვანა **ისინი** **შარსმანის** წინააღმდეგ, რომელსაც, თავისის მხრით, **ალბანელები** და **სარმატები** შეეგროვებია და მთელი **სომხეთი** **ჯარებით** აევსო. **მროდს** მხოლოდ **ცხენოსანი** **ჯარები** ჰყავდა, **შარსმანს** კი — მშვენიერი **ქვეითი** **ჯარები**, **ჯავშანჩაცმული** და **ამადლელებელ** **სიტყვებით** **გამხნელებული**. **შარსმანმა**

იწყო იერიშით მისვლა. ძართველებმა გაიმარჯვეს; მრავლი მძიმედ დაიჭრა შარსმანისაგან და ბრძოლის ველზე მოკვდა.

ამ ახალ უბედურებამ მეტისმეტად გაამწარა პრტაბანი. იმან კიდევაც მოამზადა თავის სახელმწიფოს ყოველივე ძალა შარსმანის შურის საძიებლად; მაგრამ რომის სარდლის შიტელის ცბიერობამ, რომელიც აღმოსავლეთის მოძრაობის მეთვალყურედ იყო დაყენებული, აიძულა ის, არათუ ამ განზრახვისათვის დაენებებია თავი, არამედ სრულიადაც ამოერეცხა გულიდან სომხეთის ხელთჩაგდების წადილი. მართლაც ცოტა ხანს შემდეგ პრტაბანი იძულებულყვეს, დაეტოვებია პართია და სკვითიას გაქცეულიყო. ასე გათავდა ეს ომი: სომხეთი შიტრიდატს დარჩა, და პართია ხვდა ტირიდატს. ისინი შარსმანის უახლოეს მფარველობის ქვეშ ავიდნენ თავიანთ ტახტზე.

მაგრამ როდესაც ტიბერი მოკვდა და მის მაგიერ ძაიძალიგულა გამეფდა, ვინაიდან ახალ იმპერატორის შეხედულება ამ გარემოებათა შესახებ არ იცოდა, შარსმანმა თავისს საკუთარ უშიშროებისათვის აუცილებელ საჭიროდ დაინახა, არ გარეოდა პართიისა და სომხეთის საქმეებში. ამასობაში, შეიტყო თუ არა რომში მომხდარი ცვლილება, პრტაბანი ანაზხად პართიაში გაჩნდა სკვითების უბედოებითურთ, გამოავლო იქიდან ტირიდატი და ხელახლავ დაიჭირა ტახტი, შემდეგ კი მორჩილებით და

ფეშქაშებით მოიგო ძალიგულას მეგობრობა. ამ მეგობრობამ მალე ცუდი გავლენა იქონია მიტრიდატზეც, რომელიც არტაბანის თხოვნით რომაელებმა დაიჭირეს, დააბორკილეს და რომს გაგზავნეს, სადაც ის თითქმის შვიდ წელს იყო დაპყრობილი.

შარსმანი ახლა იმდენადვე ძლიერი და რომაელებისაგან იმდენადვე პატივცემული იყო, როგორც წინეთ; ძალიგულას სიკვდილს შემდეგ მან თხოვა იმპერატორ პლავდის, რომ მისი ძმა გაეთავისუფლებია. პლავდიმ მიტრიდატს თავისუფლება მიანიჭა და მისცა უფლება, დაებრუნებია თავისთვის სომხეთი, რომელიც მაშინ არტაბანის მემკვიდრის ბარდანის ხელში იყო. აქაც საქართველოს მეფის ახალ გამარჯვების მეოხებით მიტრიდატს გზა გაეხსნა ტახტზე ასავალად.

ამას შემდეგ შარსმანს განზრახვა ჰქონდა, აღბანია დაეპყრო, მაგრამ ეს განზრახვა რატომღაც ვერ განხორციელდა. ამასობაში იმას აცნობებს: «შენი შვილი რადამისტი დღითი-დღე საშიშარი ხდება შენის სიცოცხლისა და ტახტისათვისო» შარსმანმა მოიხმო ის თავისთან, და ვითომ სრულიადაც არ ცოდნოდეს მისი განზრახვები, ისე გამოუცხადა მას: «სომხეთი მე დავიპყარ პართელებისაგან და ამიტომ ის კანონიერ უფლებებით მიტრიდატს კი არა, შენ უნდა გეკუთვნოდესო». შარსმანმა ჩხუბის საბაბიც მოიგონა: ის ამტყუნებდა მიტრიდატს, ვი-

თომ ამ უმადურ ძმას ხელი შეეშალოს რომაელეზისათვის, რომ ისინი მას, **შარსმანს**, ალბანელების წინააღმდეგ მოხმარებოდნენ. შემდეგ **რადამისტს** უბძანა, სალაშქროდ სომხეთს წასულიყო, **მიტრიდატი** გამოედევნა იქიდან და ტახტი დაეჭირა.

მიტრიდატი ამ მოულოდნელ საშიშროების გამო შეშინდა; იმან დატოვა თავისი სატახტო ქალაქი და ჩაიკეტა **ხორნეაზის** (**ხორენის**) ციხის კარები, სადაც **პრეფექტის** **ცელი** **პოლიონის** და **ცენტურიონის** ძასპერის ზედამხედველობის ქვეშ რომაელების ჯარი იდგა მცველად. **რადამისტმა** გარშემოარტყა ამ ციხეს ჯარი და, თუმცა ცხადის ძალით უნდოდა იმის აღება, მაგრამ ვერ შეიძლო; ამიტომაც რომაელების მოსყიდვას მიყო ხელი. მოსყიდულმა რომაელებმა აიძულეს **მიტრიდატი**, ციხიდან გამოსულიყო და **რადამისტის** დიდსულოვნობას მინდობოდა.

ორი მტერი შეიყარა ერთად. **თავდაპირველად** ისინი მეგობრულად მოეხვიენ ერთმანერთს და პირობა დადვეს ნათესაობის სიწმინდით დაცვისათვის (**მიტრიდატი** **შარსმანის** ძმა და სიძე იყო და **რადამისტის** სიმამრი). შემდეგ უახლოეს ტყეში შევიდნენ, სადაც მსხვერპლი იყო მომზადებული და სადაც ღმერთების წინაშე, პირობისამებრ, იმათ ერთმანერთისათვის მორიგება უნდა შეეფიცათ. ამ ფიცის წესი შემდეგში მდგომარეობდა: მათ ხელი მისცეს ერთმანერთს და ამაღამ ცხენის ძუა მოუჭირა

მათს ცერებს ისე მაგრად, რომ სისხლმა ამოცვარა; როგორც კი გამოჩნდა სისხლი, ამოწოვეს ის ერთმანერთს. ეს კავშირი ადგილობრივ მცხოვრებლებში უგულისთადეს კავშირათ ითვლებოდა, რადგანაც ის მოკავშირეთა სისხლით იყო განმტკიცებული. მაგრამ, ამ წმინდა ჩვეულების ასრულების შემდეგ უეცრად ყოველივე შეიცვალა: რადამისტმა ანიშნა თავის მხედრებს—და ისინი მივარდნენ უმფარველო მითრიდატს, შეკრეს ჯაჭვებით და მის ცოლისა და მცირე წლოვან შვილების თვალწინ ტყვეთ წაიყვანეს; მსგავსათვე მთელს მის ოჯახსაც იგივე ხვედრი ეწია. მალე ყველა ისინი გააწვივნეს მიწაზე და მძიმე ტვირთს ქვეშ დაახჩვეს.

სირიის მართველმა, უმიდი ძვადრატმა, როცა ეს შეუბრალებელი საქციელი შეიტყო, მოთხოვა შარსმანს, რომ სომხეთი დაეტოვებია და თავისი შვილი გამოეთხოვა იქიდან; მაგრამ, მეორეს მხრით, ძაბადუკიის მართველი, იული პელიგნუსი, მივიდა რადამისტთან და ურჩიამას, რომ თავს დაედგა გვირგვინი, და ცერემონიის დროს თვითონაც დაესწრო, როგორც ქეშიკი. ამგვარად, ყველა დაბრკოლების მიუხედავად, რადამისტმა მაინც მიიღო სომხეთის მეფის წოდება.

ამასობაში პართების მეფემ ზოლოგენზმა იფიქრა, ახლა არის კაი შემთხვევა—დავიბრუნო ის სამეფო, რომელიც ერთხელ ჩემის წინაპრების ყოფილაო; შეკრიბა ჯარი და გაემართა სომხეთს იმ მი-

ზანით, რომ, სომხეთის ტახტზე თვისი ძმა ტირიდატი აეყვანა. რადამისტი გამოავდეს და სომხეთი ისის იყო პართების სელში გადადიოდა, მაგრამ მკაცრმა ზამთარმა მოლოგეზს განზრახვის ასრულება შეუშალა. როცა მოლოგეზი წავიდა, რადამისტი ხელახლავ გამოცხადდა სომხეთში და სასტიკად დასაჯა ყველა მცხოვრები, რადგან მათ ყველას მოლატეთ თვლიდა. უკიდურეს მდგომარეობაში შეყვანილი სომხები შეიარაღდნ და გარს შემოერთყენ რადამისტის სასახლეს; მაგრამ რადამისტმა მოასწრო გაქცევა და თან წაიყვანა თავისი ცოლი ზენობია, რომელმაც, ორსულობის გამო ვერ აიტანა აჩქარებული ცხენოსნობა და გზაში გადაიქცა. რადამისტს თავზარი დაეცა, და რადგან ეწინოდა, რომ მღევრებს ხელთ არ ჩაეგდოთ ზენობიას გვაში, თავის ხელით დაჭრა ის, პრეზის მდინარეში ჩააგდო და თვითონ საქართველოს გაიქცა.

რამდენმე დღეს შემდეგ პრეზის განაპირის მწყესებმა ნახეს ზენობია, წყლისაგან მოცოცხლებული, და ზარსმანის სასახლეში მიიყვანეს.

როდესაც ნერონმა ტირიდატი სომხეთის მეფეთ დაამტკიცა, უკანასკნელმა თავის მდგომარეობის გასამაგრებლად საჭიროდ დაინახა — იმპერატორის ყურადღება რადამისტისათვის მიექცია. ზარსმანიც, თავის მხრით, არ ეწინააღმდეგებოდა თავის შვილს და თავის დასამშვიდებლად მისი დაღუპვა მოიწადინა. მშ წელში რადამისტი მოაკვლევინა

ფარსმანმა, ვითომ და იმიტომ, რომ ამით იმპერატორის პატივისცემა ნდომოდეს, და მართლაც ამისთვის ფარსმანმა ნერონისაგან სომხეთის ერთი ნაწილი მიიღო საჩუქრად.

ეს ისტორია საფრანგეთის მწერალს პრებილიონს თავის ტრაგედიის «ჩადამისტის» საფუძვლად აუღია.

შესანიშნავ გარემოებათა რიცხვს, რომელნიც ამ მეფობის განმავლობაში მომხთარან, საქართველოს საზღვრებში ქრისტიანობის პირველ მქადაგებელთ გამოცხადებაც უნდა ეკუთვნოდეს, თუმცა ამ გარემოებას არავითარი შესანიშნავი შედეგი არ ქონია.

მე-40 წელს მახლობლად წმ. მოციქულები ანდრეა პირველწოდებული და სიმონ ძანანელი, შოვლად წმინდა ლეთისმშობლის მონდობილობით, როგორც ადგილობრივი გადმოცემა ამბობს, გაემართენ სამოგზავროთ იმ ქვეყნებში, რომელიც წილათ ხვთა ლეთისმშობელს სახარების საქადაგებლად; ისინი ტრაპიზონიდან აქარას მოვიდნ და ბევრ დაბრკოლებასა და შრომას შემდეგ იქაური მცხოვრებნი ძრისტეს სჯულზე მოაქციეს. აქარიდან ისინი მესხეთს მოვიდნ, შემდეგ ძლარჯეთს, ტაოსკარს, ჟოროხის ნაპირებთან, სამეგრელოს და აფხაზეთს — და ყოველგან იმათს ქადაგებას წარმატება ქონდა. მცხოვრებლები ინათლებოდნ, ტაძრებს ანკრევდნ და კერპებს თავდაღმა ამხოზდნ.

ამ გარემოებამ, რასაკვირველია, **წარსმანის** ყურადღება მიიქცია, და რადგანაც გარეგან შეხედულობით ახალმორწმუნეთა მოქმედებას არავითარი სიკეთე ეტყობოდა, ამიტომ ის გაუჯავრდა **პლარჯეთის** ერისთავს უყურადღებობისა თუ თანაგრძნობისათვის, რომ თვის მაზრაში მცხოვრებლებს სარწმუნოების გამოცვლის ნება მისცა, და უბრძანა მას, დაუყონებლივ მოესპო იქ ქრისტიანობის ყოველგვარი ნიშნები. (მას უნდოდა მოციქულების შეპყრობა, მაგრამ ანდრია **ბოსფორს** წავიდა და **სიმონი ნიკოფსიაში** გადაიკვალა. სახარების სწავლის დევნა იმ ხანებში ჩვეულებრივი მოვლინება იყო, მაგრამ საქართველოში მაინც **წარსმანი** ისე ძლიერად დევნიდა მას, რომ მალე სრულიად მოისპო იქ ქრისტიანობის კვალი.

თუმცა წარსმანი აზიაში თავის თანამედროვე მეფეთა შორის ძლიერი იყო და თუმცა საქართველოს საზღვრები შორს გაავრცელა მან, მაგრამ წმინდა მოციქულთა აწერილობიდან სჩანს რომ ქართველთა კუთხეები, მესხეთი და **ტაოსკარი**, საქართველოს საზღვრებში არ შედიოდა. როდესაც მოციქულები ამ ორ მაზრაში მივიდნენ, «**მართლის ცხოვრების**» ჩვენებით, ისინი იმ დროს ერთის ქვრივ ქალის მფლობელობაში ყოფილან. ჩვენ ვიცით, რომ იმ დროს **პონტოს** სამეფოს მართავდა მოკლულის **პოლემან I-ის** ცოლია, **პითოდორე**; მაშასადამე **წარსმანს** საქართველოს დასავლეთის ყველა ნაწილები არ დაუ-

ბრუნებია. ხოლო მისი სამეფო მაინც ბევრად უფრო ფართო შეიქნა, ვიდრე მის წინაპრების ხელში ყოფილაყო: როგორც ზევით ვცანით, ქართველებით მოსახლებულს რამდენმე მაზრას გარდა, რომელნიც მირვან I-ის დროს განცალკევდნენ, იმპერატორ ნერონმა ზარსმანის სამეფოს აგრეთვე სომხეთის ნაწილიც მოადგა. ზარსმანი მარტო გარეშე საქმეებისათვის კი არ ზრუნავდა, არამედ მსგავსათვე მეცადინეობდა საქართველოს შინაურ კეთილდღეობისათვისაც. მის დროს მცხეთამ უწინდელზედ უფრო დიდი ალაგი დაიჭირა და პრგვის ორვე ნაპირზე გაგრცვლდა.

ზარსმანი მოკვდა 60 წელში. იმას უნდოდა, რომ თავის ორ შვილს, ბარტომსა და ძარტამს შორის, მოესპო შური და ქიშპობა და მით თავის სიცოცხლეშივე საქართველოში მშვიდობიანობა და უშიშროება დაემკვიდრებია; ამიტომ, ცოტა ხნით თავის სიკვდილის წინეთ, მდინარე მტკვრით თავისი სამეფო მან ორ ნაწილად გაყო და ხსენებულ შვილებს განუსაზღვრა უფლებანი და ვალდებულებანი როგორც ერთმანერთის შესახებ, ისე ქართველ ხალხის საერთო საქმეების შესახებაც.

V.

ღუარძიულ მართვებოზი, კარძოდი.

(60 ჭლიჯან 129 ჭლამვი).

წესები, რომელზეც ღუარძიული მართველობა იყო დაფუძნებული.—
ამ პერიოდის მეფეები.—გარემოებანი: ომი სომხებთან, იმპერატორის
ტრაიანის დაპყრობანი და მეფეების ფარსმან III-ისა და მირდატის
ურთერთშორისი ბრძოლა.—ფარსმანის მოგზაურობა რომს.

იმ ცნობებიდან, რომელიც ქართულ მატრიანეებ-
ში მოიპოება და რომელიც მოგვითხრობს. თუ რა
უფლებანი და ვალდებულებანი ქონიათ ამ პერიოდის
მეფეებს როგორც ერთმანერთ შორის, ისე
ხალხის საერთო საქმეებშიაც, შეგვიძლია გავიგოთ,
რომ ამ უფლებათა და ვალდებულებათა საფუძველ-
ნი შემდეგნი ყოფილან 1) ერთს ამ ორ მეფეთაგანს
მცხეთაში უნდა ეცხოვრა და უნდა ეფლო მტკვრის
მარცხენა მხარეზე მდებარე ყველა ადგილები და
აგრეთვე რიონისა და შოროხის აუზების მახრები;
შეორეს კი არმაზში უნდა ეცხოვრა და მტკვრის
მარჯვენა ნაპირიდან დაწყებული საქართველოს სამ-
ხრეთის საზღვრამდი ყველა მახრები უნდა ემართა
2) როცა რომელიმე მათგანი მოკვდებოდა, იმ წამსვე
მის მაგიერ მის უფროს შვილს უნდა მიეღო მამის
სამფლობელოც და მისი ყველა ვალდებულებაც. 3)

როგორც ერთი, ისე მეორეც თავის სამფლობელოში აღქურვილი იყო დამოუკიდებელ მეფის უფლებით. 4) მშვიდობიანობის დროს, საერთო სახალხო კითხვების გადასაწყვეტად, რომელიც ორვე სამფლობელოს შეეხებოდა, ისინი უნდა შეკრებილიყვნენ და გადაწყვეტილება ერთად უნდა დაედგინათ, და 5) ომიანობის დროს კი ერთი შათვანი მთელს საქართველოს სამხედრო საქმეებს მართავდა, და მეორე—სამოქალაქოს; ამასთანავე პირველი ჯარებს წინამძღოლობდა და მეორე სურსათსა და იარაღს უმზადებდა მათ.

ხსენებულ პერიოდში შემდეგი პირები მეფობდნენ: **ზარსმან I**-ის შვილები **ბარტომი** და **ძართამი**; თავიანთ ხვედრ მამულების მართვა იმათ 60 წელში დაიწყეს; **ძართამი** სამ წელს შემდეგ, 63 წელში, მოკვდა და იმის ადგილი მისმა შვილმა **ზარსმან II**-მ დაიკირა. **ბარტომი** 72 წლამდე მეფობდა, და მას შემდეგ **ზარსმან II**-ის ამხანაგად **ბარტომის** შვილი **ქაოსი** გახთა. მსენი 87 წელში მოკვდნენ და იმათ მაგიერ სამეფო ტახტზე **აზორკი** და **არმაზელი** ავიდნენ. **აზორკისა** და **არმაზელის** სიკვდილისა და იმათ შვილების **ფეროკისა** და **ამზასპისამიერ** მართველობის ჩაბარების დრო ნამდვილად ცნობილი არ არის, მაგრამ 103 წელში პირველი ორი აღარ ყოფილა ცოცხალი და სამეფო უკანასკნელ ორ პირს ექირა. აგრეთვე არ არის ცნობილი: პირველი—ამ მეფეთა გადაცვალება და იმათ მემკვიდრეების მარდატისა

და შარსმან III-ის მართველობის დასაწყისი, რომელნიც 113 წელში უკვე მართავდნენ საქართველოს; და მეორე — როდის განდევნეს საქართველოდან მარდატი და ამგვარად როდის გადავიდა ერთათერთის შარსმან III-ის ხელში ყოველგვარი მეფური ხელმწიფება. ამ ეს გამოურკვეველობა გვაიძულებს ჩვენ — დუარქიულ მართველობის საზღვარაზ მივიღოთ შარსმანისა და მარდატის სიკვდილისა და საქართველოს მეფედ ადამის დანიშვნის წელიწადი, და არა მარდატის განდევნის წელი. ამ პერიოდის განმავლობაში ფრიალ შესანიშნავი გარემოება სომხებთან ბრძოლაა, რომელიც იმ დროიდან დაიწყო, რა როცა შარსმან III-მ სომხეთის მეფის წულის არტაშანის წინააღმდეგ გაილაშქრა ამ მხარეში პროვანდის დასახმარებლად. პროვანდს უკანონოთ ეჭირა სომხეთის ტახტი; კანონიერი მემკვიდრე არტაშანი, თავის მცირეწლოვანობის დროს, მის დეენისაგან თავს სპარსეთში იფარავდა, სომხეთის ერთის დიდებულთაგანის სემბატის მფარველობას ქვეშ. 78 წელში, როცა ეს მეფისწული დავაჟკაცთა, სემბატმა მოიმხრო სპარსეთის მეფე მომხმარეთ, რომ დაებრუნებია არტაშანისათვის მამის ტახტი. სემბატმა, რაკი სპარსეთიდან ჯარი მოუვიდა, წაიყვანა თან არტაშანი და სომხეთს შევიდა. პროვანდი სპარსელთა მოსვლამ ძლიერ შეაშინა და მტრის წინააღმდეგ დაემარება თხოვა შარსმანს. მართველები სომხეთს შევიდნენ და

მროვანდის ჯარს შეუერთდენ იმ დროს, როცა თითქმის მთელი მხარე არტაშანს დამორჩილებოდა. მოტა ხანს შიგნით მროვანდი დამარცხდა და მოიკლა სემბატის მიერ; მისი ჯარები გაიფანტა, და შარსმანი საქართველოს უკუიქცა.

სემბატმა, როდესაც არტაშანი ტახტზედ აიყვანა, მთელ სომხეთის განწესიერებასა და მორჩილებაში მოყვანას მიყო ხელი, და შარსმანმა რომ მროვანდს შემწეობა ამოუჩინა, ამისთვის შურისძიების განზრახვას კი ჯერ ჯერობით გულში მალავდა. 87 წელში სემბატმა ომის გამოუცხადებლად გაიარა საქართველოს საზღვარი და არტანისსა და შიგონდას გარშემოერტყა. რადგან ამ ციხეების ჯარებმა ძლიერი წინააღმდეგობა ამოუჩინა მას და რადგან სემბატს ეშინოდა, რომ კიდევ შემწეობა არ მიეღოთ, ამიტომ მათი უფროსები მოისყიდა; მაგრამ როცა ამ საშვალეებითაც ვერ აიღო ციხეები, მოსყიდულთა თანხმობით მეციხოვნე ჯარებს ძაოსისა და შარსმანის სახელით ყალბი წერილი გაუგზავნა, რომელშიაც ბძანება იყო, ციხეები სომხეთის მეფისათვის გადაეცათ, ვითომ იმისთვის, რომ იმასთან მეგობრებად დარჩენა სურვებოდესთ მათ. აღბათ, როცა ერთ მიკრიკს ეს წერილი ციხეებში მიქონდა, მეორე გაგზავნილი იყო საქართველოს მეფეების მოსაწამლავად; ეს იმიტომ არის საფიქრებელი, რომ იმავე დროს, როდესაც მოტყუებული ქართველთა მეციხოვნე ჯარები სომხებს წუნდასა და არტანისს

აბარებდენ. ძაოსი უეცრად მოკვდა.

ზარსმანი უზენაეს მწუხარებაში ჩავარდა ანხანაგის სიკვდილის გამო, რადგან თავის ღრმა მოხუცებულობაში ყოველი იმედი იმაზე ქონდა დამყარებული; ამასთან მას მეორე მოულოდნელი მწუხარებაც ეწია, როცა გაიგო, სომხებმა ციხეები აიღესო. ღაუყონებლივ მოიხმო აზორკი და არმაზელი და თავისი და ძაოსის უფლებანი მათ გადასცა, თვითონ მძიმე ავთამყოფი შეიქნა და მალე კიდევაც მოკვდა.

საქართველოს ახალი მეფეები შურით ავსებულნი იყვნენ სომხების წინააღმდეგ; ამიტომ იმათ სომხეთის ასაოხრებლად გამოიწვიეს ოსები და მათს ყველა ხალხები ¹⁾, რომ ქართველებს შემოერთე-

1) «ქართლის ცხოვრება»-ში სამსჯავთის ქვეყნიანაჲთ თსთა გალამქრებისა და სომხეთნი იმათ წესჲჲს მთგვითხართნა, მთსჲ ქოტრქული ამ ლამქრთნას აღანთა წესჲჲს უჭთღეშს. ჩუენის აზრით, უმჯულეს ერთიდანჲუ კავკასიის ქედის ჩრდილთეთისა და ჩრდილთეთ-აღმოსავლეთის კალთებზე შემდგომი საოსკევი ცხოვრებდენ: 1) კავკასიის ქედებზე დაწყმული კასპიის ზღვამდე და ანდის მთებამდე მდინარე სამურზამდე სასლთმდე მჯულ გოტგრაფებისაგან ესრეთთიღეშული ლეგევი, ე. ი. ქართულთ ლეგევი 2) სურჯანის სათავადან დაწყმული ამ მდინარის ნაპირ-ნაპირ გაყოფილთ ანდის მთებამდე მესჯოსკევი ანუ მესჯევი ცხოვრებდენ ე. ი. დღესანდელი ჩინიში, და იმათ მსართეს სასლად მიჯესეთი ანუ მესჯეთი ქეილად; 3) მდინარე სურჯანსა და თებეს შუა მდინარე ანდელეზე მჯულ გოტგრაფების გულევი ცხოვრებდენ; ამათ მსართეს, რთმელნიც დღეს ასჲს სალსი ცხოვრებდენ, აქამდის გულასანდანი ქეილი; ხოლო მის მთებამდე ნაქილქეში ამ სალსის მთამთავალთმა ცხოვრებდენ, რთმელსაც სასლად გალამქრულქეისა და გალამქრულქეის უჭთღეშენ და რთმელნიც ჩინით ენაჲ ლამქრთნენ; 4) თებემდე

ბოდენ, და 88 წელში სომხეთის ჩრდილოეთის ნაწილს შეეხებინა და იქ ყოველიფერი იავარყვეს და ააოხრეს. როდესაც შურისძიებით კარგად გაძლენ, ისინი იორის ნაპირებისაკენ დაბრუნდენ, გაჩერდენ იქ და ის-ის იყო ნადავლისა და ტყეების გაყოფას მიყვეს ხელი, რომამ დროს იმათ თავს დაესხა სომხეთის დიდი ჯარი სემბატის წინამძღოლობით, რომელიც მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე დაბანაკდა და მათთან დესპანები გაგზავნა ტყვეების დაბრუნების სათხოვნელად. როდესაც უარი მიიღო, სემბატი მდინარეში გავიდა, ეომა ქართველებსა და მათ მოკავშირეებს და ისე სასტიკად დაამარცხა ისინი, რომ მოკავშირეებმა თავიანთი ნალაფევი და

მარცხნით შდ. ყუმიანამდი და ამ უკანასკნელის მარჯვენა ნაპირიდან შდ. ლთნამდი სსჯადასსჯა სასელქთღეშის თსოგ ცომის სალსქვი ცსთჯრთმდენ; 5) კაჯასისიის ქედსა, შდ. ყუმიანს და შაგ ზღვას შუა ადიგუში ანუ ჩურქუჭში ცსთჯრთმდენ, თთმქლნიც სსჯადასსჯა სასელქთღეშის მარჯალ საზთგადღეთით იყუნ გაყოფილნი, და 6) შაგ ზღვას ჩრდილოეთ აღმოსავლეთის ნაპირზე, თთგთრც დღუგანდელ დღეს, ისე წინეთაც აფსაჭვი ცსთჯრთმდენ.

ყელა ეს სალსქვი მთელას თავის ცსთჯრთმის განმავალთნანი ნასჯრათჯულურ მდგომარეთნანი ყოფილან, მიწრთლში ან ქონიით; იმათი გაცემოქმანი შიული და შიენდ აზიან, და ამის გავით იმათი ცსთჯრთმაც ისცთრთიულ თანამიმდჯრთმით ცნთნილი ან აზის. ეს კი ვიხით, თთმ, აფსაჭვისა და ლუქის გაზდა, ეს სალსქვი შიითგავი იყუნ და სანდასან სჯვით-სარშავთა სსჯა სალსქვის მიწვიზე დამთგავდენ; სანდასან კი თჯით იმათ ცნთმდენ სსჯა სალსქნი, თთმქლნიც, სჯრთთარს იმათ მსარქში შჯგრდემთდენ სთლში და ზუდა-აზიანი შიენთდენ, შავალითად: ვიმიწიოლუმი, სანარში და შალკარში ანუ მასიაცვიში, ყ. ი. მასიალუმი ანუ მარსელთლუმი. სარშავიანი და სჯვითიანი ამგვარ მთგვის დრთს ისინი ნასელთმდენ სსჯა სალსქვის და სანდასან ზთნი მათგანნი

ტყვეები დატოვეს და გაიქცენ, ქართველები კი თავიანთ ციხეებში ჩაეკეტენ. სემბატი შეესია საქართველოს შუაგულ მაზრებს, გაიარა მთელი საქართველო ძიზიყიდან დაწყებული მესხეთამდე და გზა-გზა ერთიანად ააოხრა უმფარველო სოფლები. სომეხთ მფლობელობა რომ გაემაგრებია მესხეთში, სემბატმა მესამე ციხე ღემოტი ააშენა, იმაში ძლიერი ჯარი დააყენა და შემდეგ სომხეთს დაბრუნდა.

საქართველოს მეფეებმა, თავიანთ თავშესაფარ ალაგებიდან რომ გამოვიდნენ, ხელმეორედ მოიწვიეს მთიელები სომხეთს გასალაშქრებლად, მაგრამ იმათ არტაშანმა მოასწრო. იმან გამოსწია საქართველოსკენ, აიღო მცხეთა და მთელ ქართლს ნაცარტუტა

იმათ უერთდებოდნენ, და სანდესან ჰა თვითონ იმაფებდნენ უცხო ცოლის სალსეჟს; აქედან ის წაბზოდეს, რომ, ამ იქნეს ცოლის მაგიერ, ბჟელისა და სანჯალთ საჩუქრთების მწებალნი ვაჟასიანი უბრძეს ცოლის შთულობენ სსჯა სასულთდგენითად.

ამაჟ მიზივით თსეჟს სსჯადესსჯა დროს და სსჯადესსჯა სალსის შიბნი სსჯადესსჯა სასალთდენა დინათ: დაბთუელუნი, მწებლთნიან სალსეჟში მათი უესლთესი მუზთილუნი, იმათ თსეჟს უწოდებდენ; ჩრდილთეთის ცოლები—იასეთს უსმთებდენ; დასჯელეთის—სანდესან ანუ აბეჟს ანუ აბრესეჟს, სან საბრესეჟს ანუ მელცეჟს: თაჟისთაჟს ჰა ისინი იბთებენ უწოდებდენ. არიანი, მთსეჟ დობრეჟლი, ითანუ ვათალივთსი და ვთნცანცინუ შორბიბრთსანბნილი თსეჟს ალანეჟს უსმთებდენ, და მთგიერთი მჩებრალნი ალანეჟს და ალანეჟელის ერთმანებრთში ბრეჟენ; ანულთეჟს ალანეთი დალდესცინისა და ჩეჩნეთის სიბრეჟეჟ დაუნდინეჟს. კლამბრთცე ჰა იმ ამბისაჟა, რომ თსეჟი და ალანეჟი ერთი და იგივე სალსი—იბთებენ არიანთ. მნული ვადესაწეჟეჟი ჰაჟ, თი ზინ იყენ ალანეჟი: თსეჟი თუ სსჯა ცოლი; ასლსა ვაჟასიანი მსთლთეჟ ერთთათ-ერთი სეჟი, ილან-სეჟი, დაბრეჟილს ალანეჟის სასელის მთსაგთნებლად; მაბრამ ეს ადგილიე ლეჟთა მთისს მცენებრეჟს.

აადინა, ასე რომ აიძულა ისინი ეყიდათ ზავი რომლის ფასათაც მათგან მიიღო სამარცხვინო მორჩილება.

ამას შემდეგ აზორკსა და არმაზელს დიდხანს არ შეეძლოთ—არტაშანის მიმართ თავიანთი შურის ძიება გამოეჩინათ, თუმცა ეს შურისძიება ცეცხლს უნთებდა გულში იმათ ყოველთვის, როცა რომელმე ნანგრევს შეხედავდნენ, რომელიც მათ მოაგონებდა ხოლმე, რომ ხალხის სახელის ადგენა აუცილებლად საქირო იყო. ხანგრძლივმა ზავმა საშვალება მისცა მათ, რომ საქართველო მოეშენებიათ და უწინდელ წესწყობილების დაფუძნების დროსვე ჩუმათ საჩხუბრათაც მომზადებულიყვენ. ბოლოს მარჯვე შემთხვევა მიეცა მათ ზავის დასარღვევად. სომხებმა დაიწყეს თუ არა რომაელებთან ¹⁾ და სპარსელებთან ჩხუბი, აზორკმა და არმაზელმა იმ წამსვე ხელახლავ მოიწვიეს მთიელები და ქართველები და წაიყვანეს ისინი სომხებთან საჩხუბრათ. არტაშანმა, რაც მასთან ჯარები დარჩა, ყველა შეკრიბა და თავის შვილის ზარენის წინამძღოლობით მტრის წინააღმდეგ გამოგზავნა. ქართველებმა სომხეთის ჯარი დაამარცხეს, ზარენი დაატყვევეს და ღარიალანის ციხეში დაამწყვდიეს.

როცა ამას შემდეგ სამმა წელმა გაიარა, არტაშანმა, რაკი სსარსეთთან ჩხუბი გაათავა, ყველა

¹⁾ «ქართლის ცხოვრებაში» რომაელები ბერძნებათ არიან მოხსენებულინი, მაგრამ ის უთუხოთ სომხებისა და იმპერატორ დომიციანის ჯარების ჩხუბზედ უნდა ამბობდეს.

თავისი ჯარები თავის სამის შვილის წინამძღოლობით საქართველოს წინააღმდეგ გაგზავნა. ისინი ორიალეთამდ მივიდნენ და იქიდან ქართველებთან მოლაპარაკება გამართეს. ეს ომი სისხლის დაუღვრელად გათავდა: ქართველებმა სომხებს მეფისწული ზარენი მისცეს, და სომხებმა საქართველოს დაუბრუნეს ის ციხეები და მესხეთის ის მიწები, რომელნიც სემბატმა არტაშანის მეფობის პირველ წლებში დალატობით დაიჭირა.

ქართული მატიანეები ამგვარად მოგვიტხოვრებს საქართველებსა და სომხებს შორის მომხთარს ხანგრძლივ ომის მსვლელობას. ამ გარემოების შესამოწმებლად ჩვენ მოსე ჭორენელს გარდა არავითარი ძველი წყარო არა გვაქვს მხედველობაში; მაგრამ, ვინც კი შედარებას ხელს მიუბრუნებ, ის უნებლიეთ ქართულ მატიანეებს მისცემს წარჩინებას, და არა სომხურს, რომელიც დამახინჯებულია არაისტორიულ გადმოცემებით.

ჩვენ კიდევაც შევნიშნეთ, რომ «ქართლის ცხოვრება» იხსენიებს არტაშანისა და რომაელებს შორის მომხდარ ჩხუბსაო; როგორც ლათინთა და ბერძენთ ისტორიკოსებისაგან სჩანს, ეს ჩხუბი იმ უკმაყოფილების გამო წარმომდგარა, რომ არტაშანი სპარსელთ შემწეობით ფლობდა სომხეთს, და არა რომაელებისაგან იყო დანიშნული. როცა ტრაიანი იმპერიის ტახტზედ ავიდა, მან განაგრძო ეს უკმაყოფილება, მაგრამ უფრო პართელების წინააღმდეგ.

სამდი, რომელიც იღვა მტკვრის ნაპირზე, ორ შანსს
ქედს შორის. მეფე გავიდა მდინარეში და დაწვა ხი-
დი, რომელიც ამ მდინარეზედ იყო გაკეთებული.
ამით ჰომპეი შეაჩერეს იქამდის, სანამ იმან აკროპო-
ლისის მეცხოვრე ჯარი არ აიძულა დამორჩილე-
ბოდა. რომაელთა ჯარი გავიდა მტკვარში ათი ათა-
სის ნავით და ტყიანის ვიწრო ხეობით გამოედევნა
პრტავს. ხეობის მცხოვრებნი შეცვინდენ ხეებზე და
ახლო-მახლო გორებზე და იქიდან დაუშინეს მტრებს
ისრები და ქვები სეტყვასავით. მითოეულ ნაბიჯის
გადადგმა ძალიან ძვირად უჯდებოდათ რომაელებს;
ამასთანავე ისინი მალე შეხვდენ ახალსა და უფრო
ხანგრძლივ დაბრკოლებას. პრტავი გავიდა მდინარე
ჰელოარში (?) და ხიდის დაწვა ბრძანა. ჰომპეი
უნდა მდგარიყო აქ, სანამ წყალი არ დაიკლებდა,
ექრა და ეწვა გარშემო მდებარე ტყეები, რომ გა-
დაერჩინა თავისი ჯარები ყოველდღიურის დიდ ზა-
რალისაგან. ბოლოს, როდესაც წყალმა იმდენად
დაიკლო, რომ ფონად გასვლა შეიძლებოდა, და
როდესაც პრტავმაც შეიტყო, რომ წინანდელ გა-
რემოებათა გამო კავშირი დარღვეულიყო, გადაწყვი-
ტა, საკუთარის ძალით გაეცა პასუხი მტრისათვის.
მდინარეში გასვლის დროს მოხდა დიდი ბრძოლა,
რამელშიაც, პლუტარხის სიტყვით, საქართველოს
ჯარი დამარცხდა და ქართველებმა დაკარგეს 1000
კაცი მოკლული და 9000 ტყვედ წაყვანილი. მე-
ფემ დაიწყო სისწრაფით უკან დაწევა და მალე

გაუგზავნა კაცი პომპეის და ზავი თხოვა. რომის სარდალი თანხმდებოდა ზავზე, მხოლოდ იმ პირობით კი, თუ არტაგი მძევლად მისცემდა მას ერთ-ერთს თავისს შვილს, თვითონ კი დევნა განაგრძო, თუმცა იგივე დაბრკოლება ხედებოდა წინ, როგორც შეხედა ხეობაში შესვლის დროს. პომპეის მოთხოვნის შემდეგ რამდენათმე შეარყია მეფე, მაგრამ ხედავდა, რომ მისი შეჩერება არ შეეძლო, და ამიტომ ბოლოს გაუგზავნა თავისი შვილი და საჩუქარი, რომელსაც შეადგენდა ლოგინი, სუფრა და ხალას ოქროსგან ამოსხმული სკამი ¹⁾).

არტაგთან ზავის შეკვრის შემდეგ პომპეი გადავიდა რიონის ხეობაში და მივიდა სამეგრელოსა და საქართველოს სხვა ნაპირა მაზრებში, რომელნიც, როგორც ზევითაც გვითქვამს, მალარშაკის დროიდან მოსცილდნენ სამეფოს და შემდეგ არტაშესის მეფობის დროს გადავიდნენ მითრიდატის მფლობელობაში. ამ მაზრების მცხოვრებნი, რომელნიც მუდამ აწუხებდნენ თავიანთ მეფეებს მათის მოადგილეების წინააღმდეგ აჯანყებით, ბოლოს, ლუკულის წინააღმდეგ ომების დროს, 72 წ. ძრისტეს მოსვლამდის მიიღეს მითრიდატისაგან უფლება, თვითონვე ამოერჩიათ თავიანთი მართველი. იმ დროიდან მათ მართავდა ადგილობრივ მცხოვრებთაგანივე, ვიდაც ოლტაკი. პომპეიმ გამოაცხადა იგინი რო-

¹⁾ *Plut.; vie de Pomp.*

დენ უმეტესად აგურისას და ხურავდენ კრამიტითო¹⁾); ამას გარდა, როგორც ზევითაც გვითქვამს, ქართველებს ძველადანვე სცოდნიათ ველურის თლილ ქვისა და კირის ხმარებაც.

არბაკს იგივე ბოლო ჰქონდა, როგორც ბარტომს. მ-ის წლის წინედ ძრისტეს დაბადებამდის საქართველოში გამოჩნდა უცხოელთა ჯარით ბარტომის შვილის-შვილი შარმანი, რომელმაც გამოითხოვა პირისპირ ბრძოლაში არბაკი, მოკლა იგი და თვითონ ავიდა თავისუფალ ტახტზე.

როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოში ამგვარი ცვლილებანი ხდებოდა, დასავლეთის საქართველოს ადგილები, რომელიც შეადგენდა მიტრიდატ ლიდის სამფლობელოს და რომელსაც ჩვეულებრივ ძოლხიდას ეძახდენ, აგრეთვე გარდადიოდა ერთის ხელიდან მეორეში. ბოსფორის მეფემ, მიტრიდატის შვილმა შარნაკმა, ისარგებლა ცეზარისა და პომპეის ერთმანერთში განხეთქილებითა და ბრძოლით 48 წელში ძრისტეს მოსვლამდის, შემოვიდა ამ ადგილებში, არისტარხი გააგდო და ადგილები თვითონ დაიმორჩილა. მაგრამ იგი ჩქარა გადაიცვალა და მისი ადგილი დაიკავა მისმა სიძემ და სარდალმა ასანდრ I-მა. ამავე დროს მიტრიდატ ლიდის ერთმა შვილთაგანმა, მიტრიდატმა, რომელიც ცეზარმა გაათავისუფლა სომხეთის მეფის ტიგრანის თავდებობით,

¹⁾ *Strab. l. XI, p. 499.*

მოინდომა პოლხიდის დაფლობა. ასანდრმა მოკლა იგი, მაგრამ რომის სენატის მრისხანების შეეშინა და ამიტომ მიიღო არხონტის დაბალი წოდება. ავგუსტ-მაც, რომისადმი მისის ცფიერის ერთგულებით მოტყუებულმა, 36 წელში ძრისტეს მოსვლამდის დააჯილდოვა ის მეფის ხარისხით. ამგვარად ასანდრი მეფობდა 32 წელს და ამ დროს განმავლობაში ახერხებდა — ესიამოვნებინა როგორც თავისის ქვეშევრდომებისათვის, ისე რომისა და სხვა მეზობელ მეფეებისათვისაც. 14 წელს ძრისტეს მოსვლამდის ის გადაიცვალა უმემკვიდროდ და ტახტზედ ასვლა მოინდომა სკრიბონიუსმა, რომელიც თავისს თავს მიტრიდატ ლიდის ძმისწულად უწოდებდა; მაგრამ რომის სარდალმა მარკ აგრიპამ ბრძანა მისი მოკვლა, ხოლო ბოსფორის სამეფო და პოლხიდა მისცა პოლემონს, ზენონ ლაოდიკიანელის შვილს.

პოლხიდის ნიადაგი სინოყიერით და მოსავლით თუ არ აღემატება, არ დაუვარდება მაინც შუა საქართველოს უკეთეს ნაწილებს, მაგრამ იმის აყვავების და კეთილდღეობის შესახებ იმ დროს, რომელზედაც ჩვენ ვამბობთ, არ შეიძლება ითქვას იგივე, რაცა ვსთქვით საქართველოს სამეფოს მდგომარეობაზე. სტრაბონი ცხადად ამბობს უკანასკნელის უაღრესობაზე. სჩანს, რომ პოლხიდის მართველები უფრო თავიანთ თავზე ზრუნავდნენ, სანამ იმ ქვეყანაზე, რომლის ბედი მათ ჰქონდათ რწმუნებული.

ტრაიანს უნდოდა, რომ ამ დინასტიის, ოღესმე სა-
შეშარის, დამმორჩილებელის სახელი მოეხვეჭა, და
ამისთვის პრტაშანის განდევნა მოითხოვა. ეს გა-
რემოება ტრაიანის აღმოსავლეთს გალაშქრების სა-
ბაბი შეიქნა. სპარსეთის მეფეს ხოსროს იმასთან
ბრძოლის ეშინოდა და ამიტომ პრტაშანი აიძულა—
სომხეთიდან გასულიყო, და მის მაგიერ პართელთ
თავადი პართამაზირი დააყენა, რომელიც რომის
ვასალობის თანახმა იყო; მაგრამ ტრაიანმა ისიც გან-
დევნა და სომხეთი იმპერიის პროვინციად გახადა.
მარტო სომხეთის შეძენასაც არ დაკმაყოფილდა ის—
და საქართველოზე გაილაშქრა. და როგორც ისტო-
რია გვიჩვენებს, გაუქვივრებლად დაიპყრო ეს მხარე.
ხოლო, როგორც შლოსერი ამბობს, ამ ქვეყნის
მფლობელნი იმ დრომდის დარჩენილან მორჩილე-
ბაში, სანამ რომაელთ ჯარი იყო მახლოვლად ¹⁾.

მეორე გარემოება, იმდენათვე შესანიშნავი,
რამდენათაც ეს ჩხუბი რომაელებთან, მეფეების შარ-
სმან III-ისა და მირდატის ურთერთშორისი ბრძო-
ლა იყო.

ეს ორი კაცი ერთმანერთს ხასიათით არაფრით
არ გავდენ. შარსმანს ვარეგან სიმშვენიერით, მეომ-
რობითა და სათნოებით დიდი სახელი ქონდა გა-
თქმული მთელს ქართველ ხალხში; მირდატი კი
სასტიკობისა და უსამართლობისათვის ყველას სა-

¹⁾ Ф. Шлосеръ, Всемирн. истор., томъ IV, стр. 286.

შინლად სძულდა. მირდატს შარსმანის შური ეღვა
 გულში, რადგან ეს ხალხს უყვარდა, და ამიტომ
 მოინდომა—ამ სამძიმო ფიქრისგან გათავისუფლებუ-
 ლიყო მით, რომ შარსმანი მოეკლა ნადირობის
 დროს, რომელიც მან ვანგებ გამართა. მაგრამ მირ-
 დატისაგან გაგზავნილმა კაცმა, როცა შარსმანი სა-
 ნადიროდ გამოიწვია, აცნობა მას აგრეთვე მის ამ-
 ხანაგის საზიზღარი განზრახვა. შარსმანმა ნადი-
 რობაში მონაწილეობის მიღებაზე უარი თქვა და
 მირდატის განზრახვა ხალხს გამოუტყვავდა. ძართვე-
 ლები წინეთაც ეძებდნენ შემთხვევას—ამ ბოროტ
 მოქმედის ჯავრი ამოეყარათ გულიდან,—და მირდა-
 ტი განდევნეს სამშობლოდან; ის გაიქცა თავის სი-
 მამრთან, სპარსეთის მეფესთან. მკრი შემოსევა, რომელიც
 მირდატმა სპარსელთ შემწეობით მოახდინა,
 ქართველებმა მამაცურად უკუაქციეს, ბოლოს შარ-
 სმანმა თავის ჯარებს სომხების ჯარები შემოუერთა,
 რომელიც მისმა სიმამრმა, სომხეთის მეფემ მისცა მას,
 და თვითონ გაელაშქრა სპარსეთს. შარსმანის გაბე-
 დულობა შესევამ და მისმა წარმატებამ ისე შეაშინეს
 სპარსეთის მეფე, რომ ამ უკანასკნელმა მეტი ღონე
 ვერ მოიპოვა თავის სახელმწიფოს აოხრების ასაც-
 თენად და გადაწყვიტა შარსმანის მზარეულის მო-
 სყიდვა მის მოსაწამლავათ. შარსმანი ანახდათ მო-
 კვდა, და ქართველებმა უკან დაიწიეს; სპარსელი
 ურიცხვი ჯარები მათ უკან დაედევნენ. სპარსელებ-
 მა საქართველო დაიჭირეს და ტახტზე მირდატი

აიყვანეს. მაგრამ შემდეგ ზარამანის შვილი ადამი, როველსაც რომაელები ¹⁾, სომხები და დასავლეთის მაზრების ქართველები ეხმარებოდნენ, თავს დაეცა მათ და დაბა რეზან, მღაწარე ლიახვზე მომხდარ ბრძოლაში მირდატის ბედი გადაწყდა—მისი მოკავშირეები ძლიერ დამარცხდნენ, და თვითონ ის ჩხუმში მოიკლა. ამგვარად ღუარქიული მართველობა გათავდა და 129 წელს საქართველოს ტახტზე ადამი ავიდა.

ზარსმან III ადრიან იმპერატორის მეფობის დროს რომს გაემგზავრა, და როგორც უცხო ქვეყნელ მემატიანეებისგან სჩანს, იქ ის დიდის პატივით მიუღიათ. მრთხელ როდესაც ბელონის ტაძარში ის მსხვერპლსა წირავდა, ღვთაებრივ სტატუებს შორის მას საკუთარი მისი გამოხატულებაც აჩვენეს, რომელიც წინდაწინვე დაედგა იქ რომის მართებლობას ¹⁾. ცხადია, ეს პატივისცემა იმის ნიშანი იყო, თუ რა დიდი აზრი ქონიათ რომაელებს იმ დროში საქართველოს ძალსა და იმ სარგებლობაზე, რომლის მოპოვებაც შეეძლოთ მათ, თუ კი ეგ სამეფო იმპერიასთან დამეგობრებული იქნებოდა. სამწუხაროთ, ეს აზრი ნაწყვეტ-ნაწყვეტათ არის გამო-

¹⁾ ქართლის ცხოვრებაშია რომაელები როგორც წინათ, ბერძნებათ იწოდებიან, და ამის საფუძველი ალბად ის იყო, რომ აღმოსავლეთში რომაელთ ჯარებში ბერძნების რიცხვი მეტი იყო.

²⁾ Zonaras, tom. I. p. 590.

თქმული რომის ისტორიის სხვადასხვა ადგილას, და არ არის ზედ-მიყოლებით აწერილი, თუ რა მნიშვნელობა ქონია საქართველოს ამ ძველ მსოფლიო სახელმწიფოს თვალში. ამის მიუხედავად, ეს ნაწყვეტებიც ღირს შესანიშნავია და ყურადღებით გამოსარკვევი, თუ კი გვინდა—ღირსეულად დავაფასოთ ქართველთ ეს პატარა, მაგრამ მშვენიერი სამშობლო.

VI.

დუაჩიულ მართვლოზიდან საქართველოს
უკანასკნელ მფვის, არზაკუნიათა დინასტიის,
ასვაგურის სიკვდილამდის (129 წლიდან
265-მდის).

ამ პერიოდის მეფეები.—მოთელთშემოსევა და ამზასპისაგან მათი უკუ-
ქცევა.—ამზასპის გალაშქრება კავკასიის ჩრდილოეთისაკენ. სამხედ-
რო წოდების თვითნებობა.—ამზასპის წინააღმდეგ აჯანყება.—რევის
მართველობა.—მეფეების ვაჩეს და ბაკურისაგან მონაწილეობის მიღე-
ბა სომხების ომში სპარსეთის წინააღმდეგ.—გოთფების შესევა სამე-
გრელოში.—საშისროება, რომელიც საქართველოს მოკლულა სპარ-
სეთის მხრით, და ასფაგურის სიკვდილი.

ადამი სამ წელს მეფობდა, 129-დან 132-მდი.
მის სიკვდილს შემდეგ, მის შვილის ზარსმანის მცი-
რე წლოვანობის გამო, საქართველოს მართავდა
თოთხმეტის წლის განმავლობაში ადამის დედა ბა-
დანა. 146 წელს თუთხმეტის წლის მისი შვილი აი-
ყვანეს ტახტზე. ზარსმან IV-ის მემკვიდრეთ გახთა
მისი შვილი ამზასპ II, რომელიც 184 წლიდან
185-მდი მეფობდა. ამზასპს შემდეგ საქართველოს
ტახტზე სომხეთის მეფისწული რევი აიყვანეს. რე-
ვის სიკვდილს შემდეგ მისი შვილი ჰაჩე მეფობდა,
213 წლიდან 231-მდი. ამისი მემკვიდრე ბაკური
იყო; ბაკურის მემკვიდრეთ 246 წელს მირდატ II
გახთა, და მირდატს შემდეგ 262 წელს ტახტზედ
ასფაგური ავიდა.

როგორც ადგილობრივი მატრიანეები გვიჩვენებს და როგორც უცხო ქვეყნულ ისტორიულ თხზულებებიდანაც სჩანს, მთელის იმ ხნის განმავლობაში, როცა ადამი, ბადანა და შარსპან IV მეფობდნენ, საქართველო სრულიად დამშვიდებული ყოფილა: არც შინ და არც გარეთ არაფერი აწუხებდა მას, მაგრამ ამ ხანგრძლივ მშვიდობიანობას შემდეგ, ამზასპ II-ის მართველობის დასაწყისში, მტაცებლობის სურვილით გატაცებული ოსები უეცროდ შემოცვივდნენ ქართლში ისინი შეუერთდნენ სხვა მთიელ ხალხებს, გადმოლახეს ღვალეთის მთები და ლიახვის ხეობაში შემოვიდნენ. აქ რამდენმე ხნით შეჩერდნენ ოსები, შეგროვდნენ ერთათ ყველანი და მცხეთისკენ გაემართნენ. ამზასპმა, შეიტყო იმათი შემოსევა თუარა, იმ წამსვე შიკრიკები გაუგზავნა ერისთავებს და მოთხოვა მათ, საჩქაროთ მიშველებოდნენ ჯარებიანათ; მაგრამ როდესაც დაინახა, რომ სატახტო ქალაქს მტერი ძალიან მიუახლოვდა, ერისთავებს აღარ მოუცადა, რაც თან ჯარები ახლდა, ქალაქიდან გამოიყვანა, ქვეითი ჯარი ჩრდილოეთის მხრით ქალაქის მცველად დატოვა, და ცხენოსან ჯარით კი მთიელებს შეეგება წინ და შეაჩერა ისინი იმ ადგილას, რომელსაც საფურცლეს ეძახიან.

მთუმცა ჯარების რიცხვში ფრიად დიდი განსხვავება იყო, მაგრამ ქართველთ მხნეობამ მტრის ყველა შეტაკება სასახელოდ სძლია ამ დღეს. ღამემ შეწყვიტა ბრძოლა; ამით ისარგებლა ამზასპმა და

თავის მამაცის, მაგრამ მეტად დაღალულ და დაღლილ ჯარის ნაშთით ქალაქისკენ დაიწია, სადაც ქვეითი ჯარი უცთიდა მას. მეორე დღეს ახალი ბრძოლა უნდა მომხთარიყო, რომელიც, რაც უნდა სახელოვანი ყოფილიყო, ქალაქს ველურთაგან დამცველებს უკარგავდა. ღილას ადრე მცხეთის მეციხოვნე ჯარი უკანასკნელის თავგასაწირ ბრძოლისათვის ემზადებოდა; ამ დროს უეცრად, დამწყვედეულთ სასიხარულოთ, ყოველ მხრით ერისთავებისაგან შეკრებილი ჯარები გამოჩნდა. ისინი საჩქაროდ შემოუერთდნენ ქალაქის მცველებს და ცხარე ბრძოლა გაუბეს მთიელებს. მტრის დღის ბრძოლას შემდეგ მტერი სრულიად დაამარცხეს და დიდად ნაზარალები საქართველოდან განდევნეს.

მტრების უეცარ შემოსევის ამგვარმა სახელოვანმა გაძევებამ მებრძოლი ამზასპი იმდენად გაამხნევა, რომ მეორე წელსვე ძავეკასიის მთების ჩრდილოეთის მხარეს გაელაშქრა. შერაფინ გაუმაგრდა მას, და ერთი წელიწადი არ გასულა, ისე ყველა ხალხი, აღანებისგან დაწყებული აფხაზებამდი, იძულებულნი შეიქნენ, დამორჩილებოდნენ მას.

მაგრამ ამზასპის ამ ბრწყინვალე საქმეებმა ნელე დაკარგა ქართველების თვალში ყოველივე მნიშვნელობა. აღგილობრივი მატრიანეები ამბობს, რომ ამზასპი გატაცებული იყო მეტის მეტ სურვილით, რითმე მადლობა გამოეცხადებია თავის სამხედრო თანამოღვაწეებისათვის, და ამიტომ, როცა საქართვე-

ლოს დაბრუნდა, მთელს სამხედრო წოდებას სრული თავისუფლება მიანიჭა, ისე ეცხოვრა, როგორც მას სურდაო. ამის შედეგი ის იყო, რომ სწრაფად გავრცელდა საქართველოში უზნეობა, თვითნებობა და მტაცებლობა, და რადგან შეურაცხყოფილები მართლმსაჯულებას ვერსად პოულობდენ, ამიტომ ხალხი მალე საშინლათ გამწარდა.

მხედრების ამგვარმა უფლებამ, რომელსაც საზოგადო მშვიდობიანობისათვის საზარელი შედეგი ქონდა, აიძულა ხალხი, ერისთავებისათვის შემწეობა ეთხოვა. მრისთავებმა მაშინვე იფიქრეს, რომ ხალხს თუ არ შევეწიეთ, მათ შორის ყოველგვარ გავლენას დავკარგავთო და ამას გარდა თვით ჩვენც საერთო უწყსოების უმფარველო მსხვერპლი შევიქნებიო. სამეგრელოს, ოძრხის, ქლარჯეთისა და წუნდის ერისთავებმა, რომელნიც მეფის კარისკაცთა გზირობას მოშორებულნი იყვნენ, შეადგინეს ამზასპის წინააღმდეგ შეთქმულობა, რადგან ის იყო უწყსოების მიზეზი, და სომხეთის მეფეს მალარშს ¹⁾ მიმართეს, რომ თავის შვილი რევისათვის ნება მიეცა, ამზასპის მაგიერ დამდგარიყო. რევი ამზასპის ძმისწული იყო. სომხებს გარდა რევის სასარგებლოთ ამ საქმეში რომაელებიც და თვით მთიელი ხალხებიც გაერივნ. თუმცა ამზასპის მხარე სპარსელებმა დაი-

¹⁾ ვალარში მეფობდა 178 წლიდან 198-მდე. *St. Martin, Mémoire sur l' Arménie, tom I. p. 412.*

ქირეს, მაგრამ ომი მაინც დიდხანს არ გაგრძელდებოდა. ერთს ბრძოლას შემდეგ ქართლიც რევის მხარეს გადავიდა, და მალე ამხასპი მოკლეს.

იმ ქებათაგან, რომელთაც მემატრიანეები რევს უძღვნიან, ჩვენ ის დასკვნა უნდა გამოვიყვანოთ, რომ მის მეფობის დროს სამხედრო წოდების თვითნებობა მოუსპიათ, თუმცა ისინი ამ გარემოებისას არაფერს ამბობენ. რევს ისინი ნათელ ჯარების მქონეთ, მგრძნობიარეთა და დიდსულოვან კაცად გვიხატავენ. მისი გადაწყვეტილება, რომელიც ღმერთებისათვის ადამიანების მსხვერპლად შეწირვას უკრძალავდა, მის მალაღონეობრივ ღირსებათა საუკეთესო დამამტკიცებელი საბუთია. მე სასტიკი სარწმუნოებრივი ჩვეულება, რომელიც საქართველოში მე-III საუკუნემდე არსებობდა, ოდესღაც მთელ დედამიწაზე მივიწვირებდა. მეორე პუნიკურ ომის დროს ეს ჩვეულება დიდის ამბით შეასრულეს რომში იმ თავზარ დაცემას შემდეგ, რომელიც ძანასთან ბრძოლამ რომაელებს მიაყენა. მაგრამ იქა და საბერძნეთში განათლების წარმატებამ ბევრით უფრო ადრე მოსპოა ეს ჩვეულება ძირეულად. როგორც ეს განკარგულება, აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ რემა ბერძნის განათლებული ქალი, ვიღაც ლაგოფეტის ასული სეფორა შეერთო ცოლათ და იმის პატივსაცემლათ აფროდიტეს კერპი ააშენა, იმას ამტკიცებს, რომ ამ მეფის გემოვნება და შეხედულება უფრო ბერძნ-რომაელთა განათლებას ეთანხმებოდა, ვიდრე დაძვე-

ლებულისა და დაგრდომილ აღმოსავლეთისას. როგორც გადმოცემა ამბობს, მანვე დიდი რჯულთ მოთმინება გამოიჩინა მით, რომ ცხადათ მიემხრო ქრისტიანებს, რომელნიც აქა-იქ მის ქვეშევრდომთა შორის ამოჩნდნენ. რევისა და იმის პოლიტიკის მიმდევარ მოადგილეთა მეფობამ და ყოფაქცევამ დიდი საშვალება ამოუჩინეს ქართველებს იმ დიდის ზნეობრივ საქმისათვის მოსამზადებლათ, რომელიც მე-IV საუკუნეში მოხთა.

მაჩეს მართველობის დასასრულს და ბაკურის მეფობის დასაწყისში საქართველოს ყოველი ძალა იმაზედ იყო მიმართული, რომ სომხეთის მეფის ხოსროს სახელით სპარსეთის მეფის არდაშირის ძალმომრეობისაგან დაეცვათ არშაკუნიანთ გვარეულობის უფლებანი სომხეთის შესახებ. ქართველები მთიელებს იწვევდნენ და იმათთან ერთად სპარსეთს მიემართებოდნენ სალაშქროდ, მაგრამ ყოველი მეცადინეობა ამაო შეიქნა, და ჯ.პ.წელს სომხეთი არდაშირმა დაიპყრო.

ამ პერიოდს ეკუთვნის გოათების შემოსევა შავ ზღვის ნაპირათ მდებარე საქართველოს კუთხეებში: ეს გარემოება ქართველთა მატთანებებში არ არის მოხსენებული. ბოთფები, რომელნიც მდენის სახელს ცემდნენ თაყვანს, პირველათ სპარსეთის ზღვის ნაპირებზე გამოჩნდნენ, და მხოლოდ ასის წლით ძრისტეს წინეთ იძულებულნი შეიქნენ, თავიანთი მიწები მიტრიდატ დიდის ძლიერებისათვის დაეთმოთ.

მდენმა ეს ხალხი ჩრდილოეთის უშორეს მხარეს წაიყვანა, იქ მისცა მას სარწმუნოება და კანონები და უანდერძა მათ, თავიანთი ძველი მამული და შემავიწროებელი მტრები არ დაევიწყებიათ. სკანდინავიაში მათ ყავდათ მემკვიდრეობითი მეფეები; იქიდან შემდეგში ბალტიის ზღვის გაღმა ნაპირას გაემართენ, და იმპერატორის პლექსანდრე სევერის მეფობის ხანებში ისინი მექსინის პონტის ნაპირებზედ იყვნენ და იმ დროიდან მოკიდებული ხშირად ესეოდენ რომაელების პროვინციებს ლუნაის ნაპირებზე. ბოლოს, შირდატის მეფობის დროს, 258 წელში, გოთფებმა შავ ზღვაზე ძლიერი ფლოტი მოაწყვეს და 15000 კაცით მოახთინეს ლაშქრობა, რომელიც ცნობილია გოთფების პირველ ლაშქრობათ ზღვაზე. როცა აფხაზეთის ნაპირებს მიუახლოვდნენ, ისინი დაესხნენ ბიჭვინთას (პიტიუსს), რომელიც იმ დროს კარგის ნავსადგურისა და მაგარ კედლების მექონი ქალაქი იყო და რომელსაც ცავდა რომაელთ ჯარი. გოთფებმა პირველათ ვერაფერი მოუხერხეს ამ ქალაქს, მაგრამ შემდეგ კი აიღეს და სრულიად დააქციეს. იქიდან გოთფები სამეგრელოს გაემართენ და ყველა მისი განაპირი ადგილები ააოხრეს და იავარყვეს; დასასრულ გაცარცვეს მდიდარი ტაძარი ჩიონის შესართავთან და დაუსჯელათ ტრაპიზონს წავიდნენ ¹⁾. როგორც ზევით ვთქვი,

¹⁾ Gibbon, *Hist. de la décadance et de la chute de l'empire romain*, ch. X.

ამ გარემოებას არ მიუქცევია თავისკენ ადგილობრივ მემატრიანეთა ყურადღება; ამის მიზეზი ალბათ ის იყო, რომ საქართველოს იმ ხანებში თვალ-ყური მარად სპარსეთისკენ ეჭირა, რომელიც მას მუქარით შეყურებდა. არღშირის მემკვიდრემ, საფორმა, როცა თავის საბძანებელს სომხეთს იქით ავრცელებდა, ისე შეაშფოთა საქართველო, რომ მირდატის მემკვიდრე, ასფაგური, თვითონ წავიდა, მთიელებთან შემწეობის სათხოვრათ და არწმუნებდა მათ, რომ აუცილებლად საჭიროა—მტრების წინააღმდეგ ყველანი შეიარაღდნო; მაგრამ 265 წელს ავათ გახდა და იქვე მოკვდა.

...
...
... VII. ...

აღმოსავლეთის მღვდლმარობა სასანიანთა დინასტიის დასაწყისში.

პარდშირის დაბადება და აზრდა.—იმის აჯანყება არტაბანის წინააღმდეგ და სპარსეთის ტახტზედ ასვლა.—მისი ელჩობა რომს.—რომიელთა გამოსარჩლება სომხეთისათვის.—სომხეთის დამორჩილება პარდშირისაგან.—რომიელთათვის ომის უბედური შედეგი.

მე-II საუკუნის დასასრულს სპარსეთში, ისტახარის მაზრაში ცხოვრობდა აქემენიანთა ერთი შთამომავალი, სახელდობ სასანი. ზადმოცემა ამბობს, რომ ერთხელ სასანი, როდესაც თავის მაზრას ივლიდა, სპარსეთის ერთს ვარსკვლავთ მრიცხველთან, ზაბეკთან, შევიდა ღამის გასათევათო. ამ ღამეს ზაბეკს დაესაზმრა, ვიოომ ზოროასტროს სარწმუნოების სამი ღვდელმოსამსახურე პირი გამოეცხადა სასანს და, საღვთო პატივის მიცემის შემდეგ, გამოუცხადა მას, შენ იქნები ახალ დინასტიის თავიო. როცა გამოიღვიძა ზაბეკმა, იმ წამსვე უამბო სასანს თავისი სიზმარი და დატოვა იგი თავის ოჯახში. ზაბეკმა ამ სტუმარს შერთო თავისი ასული, და დიდ ხანსაც არ გაუვლია, რომ მათ დაებადათ ვაჟი, რომელსაც პარდშირი დაარქვეს.

პარდშირმა ყმაწვილობაში კარგი განათლება მიიღო ჯერ ზაბეკის სახლში და შემდეგ სასახლეში, სადაც არტაბან IV-ის შეილებთან ერთათ იზრდე-

ბოდა; მეფის ჰარემის ერთი ტურფა ქალთაგანი, ბულნარა, საიდუმლოთ მფარველობდა მას, და იმის მეოხებით არღშირმა ყმაწვილობაშივე თვალსაჩინო ალაგი დაიჭირა სპარსეთის მხედართა და დიდებულთა შორის ¹⁾).

შაკრამ, როდესაც იმპერატორებმა პარაკალამ და შაკრინმა სპარსეთი ააოხრეს, არიეს და სასოწარკვეთილებაში შეიყვანეს, არღშირმა ამ გარემოებით ისარგებლა და ბულნარას დახმარებით ჰარემისაგან წინათვე მოტაცებულ განძის შემწეობით აჯანყება მოახდინა არტაბანის წინააღმდეგ. მოკამათეთა სვებელი სამის დიდის შეტაკებით გადაწყდა. უკანასკნელ ჩხუბში, 226 წელს, მოკლეს არტაბანი, და ამით მოიხპო პართელთა მეუფება სპარსეთში და არღშირი გახდა ახალ დინასტიის დასფუძნებლად, რომელსაც მამა მისის სასანის სახელისა გამო სასანიანთა დინასტია ეწოდა ²⁾).

ამ გარემოებამ შესამჩნევი გავლენა იქონია სომხეთზე, სადაც არტაბანის ნათესავი ხოსრო მეფობდა, და აგრეთვე რომის იმპერიაც ძლიერ შეშფოთა. ხოსრომ რომაელებს არღშირის წინააღ-

¹⁾ *Jonis Dubent, l'Univers, la Perse, ed. 1841. p. 278 et 279.*

²⁾ *St. Martin. Memoire sur l'Armenie, tom I, p 302—304; Gibbon, Hist, de la décadence et de la chute de l'empire romain, chap. VIII.*

მდეგ შემწეობა თხოვა; არღშირი ძლიერ ამაცობდა პირველ გამარჯვებით და ძირის მსგავსათ რომს ბრწყინვალე ელჩთ კრებული გაგზავნა, რომელიც 400-ის დიდებულ სახისა და შთამომავლობის სპარსელისაგან იყო შემდგარი, და უბრძანა მათ, გადაეცათ იმპერატორ ალექსანდრე სევერისათვის, რომ პირველათ ძირმა დაიპყრო მთელი აზია, და მისი მემკვიდრეები დიდის ხნის განმავლობაში ბრძანებლობდენ იმაშიო: მათი საბრძანებელი ძეგის ზღვასა და მთიოპლამდი მიაწევდაო; რომ მას, არღშირს, მისმა დაბადებამ და სიმხნემ მიანიჭეს წინაპართ უფლებანი და მათი ტახტი და ამიტომ ვალი აღევს, რათა აღადგინოს ძირის საბრძანებლის დიდება და საზღვარნიო; დაე რომაელნი დაუყონებლივ უკუიქცენ იმ პროვინციიდან, სადაც ერთ დროს მისი, არღშირის, წინაპარნი მეფობდენო; იმათ შეუძლიათ მეროპაში დარჩენაო, და ის, არღშირი, თანახმაა—დაუთმოს მათ იმის სარგებლობის უფლებაო ¹⁾).

ალექსანდრე იმდენად ვერ შეაშინა არღშირის ფრიად ვრცელმა პლანებმა, რამდენათაც სომხეთის სევბედმა, და ამიტომ შეკრიბა მთელი თავისი ძალ-ლონე და გადაწყვიტა სპარსეთის წინააღმდეგ თავისვე წინამძღოლობით ჯარების წაყვანა. სომხეთის სამეფო, ამ ორის მოკამათე სახელეწიფოს ძლიერებასთან შედარებით, ისე დამცირებული იყო,

¹⁾ *Gibbon, Hist. de l'emp. rom., ch. VIII.*

რომ სრულიად მოისპობოდა პომპეისა და ანტონის დროიდანვე, მაგრამ მას მოეხმარა ის გარემოება, რომ ძავკასიის მეომარ ხალხებს, და მათ შორის მათს მეთაურს ქართველთ სამეფოს, ეჭირათ ადგილები სივძის 59-სა და 67 გრადუსებს შუა სივანის 40 გრადუსამდის, რის გამოც ისინი აწუხებდნენ და აშინებდნენ რომელით საბძანებელს აღმოსავლეთის 67 გრადუსს ზევით და სპარსეთისას—დასავლეთის 59 გრადუსზედ უფრო ქვეითაც. მაგრამ ავგუსტი და რომის სენატი, რომელსაც ამ იმპერატორის პოლიტიკა კარგად ესმოდა, დიდის მეცადინეობით იცავდნენ სომხეთის ავტონომიას. სენატს სომხეთი აღმოსავლეთის მხრით მფრატის მიდამოს საფარათ მიანხდა სპარსეთის წინააღმდეგ, და ჩრდილოეთის მხრით—ძავკასიის ხალხების წინააღმდეგ; ამიტომაც სომხეთის შემოსავალთა ნაწილს ის სიამოვნებით აძლევდა იმ პირს, რომელიც სომხეთის მეფის ტიტულის გულისათვის თავდაუზოგველად იცავდა რომელით საზღვრებს აზიაში.

აღექსანდრე სევერი ხოსროს შეუერთდა და სპარსეთს მიმართა სამის ლაშქრით; ერთს ამ ლაშქართაგანს, ბაბილონიის ქაობიან ხეობებში მისულს, გარს შემოერტყა მტერი და სრულიად ამოწყვიტა ის; მეორემ გაიარა სომხეთი და მიდია და თავდაპირველათ დასაწყისში პირველ ლაშქარზედ უკეთესი ბედი ეწია მას: მან ააოხრა ყოველიფერი, რაც შეხვდა გზაზე, და რამდენჯერმე გაილაშქრა სპარ-

სელებზე; მაგრამ, მთებზე გადასვლის დროს საშინ-
ლათ დამარცხდა ის ძნელ გზისა და მკაცრ სიცივის
გამო. მესამე — უმთავრესი — ლაშქარი, რომელსაც
თვით იმპერატორი წინაუძღოდა, პირველის ორის მო-
მხმარე უნდა ყოფილიყო და ამგვარათ შევსებულ სპარ-
სეთისაკენ უნდა წასულიყო, მაგრამ მან ვერ ისარ-
გებლა რამდენისამე კარგის შემთხვევით, და რადგან
ამასთანავე სწეულებაც გაჩნდა ამ ჯარში და ბევრი
დაიხოცა, ამ მიზეზით ფრიად შემცირებული და სუ-
ლით დაცემული ჯარი იძულებული გახდა — უკანვე
დაბრუნებულიყო ¹⁾).

ამას შემდეგ ხოსრო მარტო დარჩა, მაგრამ
მანც საკვირველათ გამაგრდა და მხნეთ იცავდა თა-
ვის დამოუკიდებლობას; ის დიდის მოფერებით იღებ-
და გამოქცეულებს და უკმაყოფილო პირებს, რომ-
ელნიც განუწყვეტლივ მოდიოდნენ მის სასახლეში.
მაგრამ ხედავდა, რომ ამგვარი მისი მდგომარეობა
საიმედო არ იყო, და ამიტომ ყველა არშაკიანს
ვედრებოდა — შეერთებულიყვენ მასთან ერთად სა-
ზოგადო მტრის წინააღმდეგ; ამათ შორის მხოლოდ
ქართველთ მეფეებმა და მათ მიერ გამოწვეულმა
ქავკასიის ხალხებმა ამოუჩინეს ხოსროს თანაგრძნო-
ბა, და ამგვარად შეერთებულმა ძალამ შიშიც კი
მიაყენა სპარსეთს ²⁾. დანარჩენ არშაკიანებს არა-

¹⁾ Gibbon, *Hist. de l'emp., rom., ch. VIII.*

²⁾ ქართლის ცხოვრება; მაგრამ ეს შატიანი რასაკვირვე-
ლია ცთება, როცა ანბობს, რომ სომხეთს ქართველთ მეფე ასეთ-
გური ეხმარებოდა.

თუ მხურვალე მონაწილეობა არ მიუღიათ ამ ბრძოლაში, არამედ მათ შორის ერთი ისეთიც გამოჩნდა, სახელდობ **ანაგი**, თვისის მუხთლობითა და თავის შვილის სახელოვნობით შესანიშნავი პირი, რომ მიიღო არღშირისაგან კარგძალი სასყიდელი და მოწამლა ხოსრო 232 წელში. სომხებს სურდათ—ტახტზე დაესვათ ხოსროს მცირე წლოვანი შვილი, მისი ერთათ-ერთი მემკვიდრე, ტირიდატი, და ამ საქმეში მფარველობა სთხოვეს რომაელთ; მაგრამ, სანამ რომაელნი დაეხმარებოდნენ, სპარსელთ მეფე 233 წელს სომხეთს შევიდა, და მხოლოდ ერდგულმა მსახურმა გადაარჩინა ტირიდატი მით, რომ გააქცია ის რომს და ამ მეფისწულის აზრდა და შემდეგი მისი ბედ-იღბალი ამ ქალაქს მიანდოა ¹⁾).

თუმცა რომაელნი ასე ძვირათ აფასებდნენ სომხეთის ავტონომიას, მაგრამ 233 წლიდან 287-მდის ამაო შეიქნა ყველა მათი ცთა სპარსეთისაგან ამ სამეფოს განთავისუფლებისათვის. არღშირის შვილმა საფორმა დაიჭირა სომხეთი და ამას შემდეგ, რადგან იმედი ქონდა რომაელთ სისუსტისა, ძარისა და ნიზიბისის ქალაქების ჯარები განდევნა მურატის ნაპირებიდან და ეს ადგილები სულ ერთიანად ააოხრა და შიშის ზარი მოვიტინა მათ. რომს თავზარი დასცა

¹⁾ *St. Martin, Mém. sur l'Arménie, tom. I, p. 302—304; Gibbon, Hist de l'emp. rom., ch. x; Debeu, Hist. du Bas—empire, tom. I, p. 77.*

იმ შეურაცხყოფამ, რომელიც მის დიდებას მიაყენეს, და იმ საშიშროებამ, რომელიც მას მოელოდა.

260 წელს იმპერატორმა მალერიანემ, თავის ღრმა მოხუცებულობის მიუხედავად, გადაწყვიტა, თვით წასულიყო რომაელთ იმ მაზრების დასაცვლათ, რომელიც მფრატზე მდებარებდა. ის გავიდა ამ მდინარეში, მაგრამ მალე გარს შემოერთყა მას მტრების დიდძალი ჯარი და იძულებულიყო, დესპანების ხელით საფორისთვის უანგარიშო ფული მიერთმია და სასირცხვო უკუქცევის ნება გამოეთხოვა.

საფორმა ამ ფულის მიღებაზე ზიზღით უარი გამოაცხადა და მოითხოვა პირისპირ შეყრა მალერიანესთან. ეს შეყრა იმით გათავდა, რომ იმპერატორი დააბორკილეს და რომაელმა ლეგიონებმა იარაღი აიყარა. სიამაყის ამ დღესასწაულობის წამს პოლიტიკამ აიძულა საფორი, დაენახებინა მთელის ქვეყნისათვის, რომ რომაელთ ტახტის ბედ-იღბალი სრულიად მახედ იყო დამოკიდებული: მან აირჩია იმპერატორათ ანტიოქიის ერთი უცნობი მცხოვრები, ძირიადი, და მორჩილმა ლეგიონებმაც იმ წამსვე მიიღო იგი. ამ გარემოებათ ამბავი მთელ ქვეყანას სისწრაფით მოეფინა და ყველას თავზარი დასცა.

აპობენ, რომ ბორკილებით დატვირთულ მალერიანეს იმპერატორის სამოსელში აჩვენებდენ ყველგან დაბალ ხალხს, რომ დაეცინათ მისთვისო,

და როცა კი საფორი ცხენზე შეჯდომას მოისურ-
ვებდა, ფეხს დაადგამდა რომაელთ იმპერატორის კი-
სერზე და ისე შეჯდებოდა; და როდესაც ვალე-
რიანე სირცხვილისა და მწუხარების გამო მოკვდა,
მისი ტყავი თივით გატენეს და გამარჯვების ნიშან-
თა შორის დაკიდესო ¹⁾).

მოტა ხანი გავიდა ამას შემდეგ—და სპარსე-
თის ჯარებმა აიღო ანტიოქია, ტარსი და ძესარია
და ააოხრა ისინი, რომის ახალი იმპერატორი, სა-
ბრალო ვალერიანეს შვილი, ვერ ბედავდა ვერც
მამის მაგიერ შურის ძიებას და ვერც სახელმწიფოს
საზღვრების დაცვას.

¹⁾ *Gibbon, Hist de l'emp. rom., ch. X.*

და ხანაჲს დაუბრუნდეს იგივეს. იმპერატორს ძიებენ ნა-
ინდამ ამოძიებენ. ნათქვამი იმპერატორს გსო რვე-
რა ანტუის ცქელთ მც...
შეფუთვებენ ომზე დაინდონებენ რანინამ. არ უხეცენ
—სტიდენწიდა და იბრინდა მკ მისამომ კანკელისორ
იორე-ორე კანკელისორ და შეეცოფუცქისმ შიბოლოდამ
შენიშნაუ იფუცენ მორეცადობანამ იმპერატორს ძიებენ
ფეცოლანს კანკელისორსიდაუ შიბოლოდამ ძიებენცემს და
რანინამ — გრანინი ბოლოდობებთან და იფუცენამ შიბოდ
—ფუცენამ იფუცენამ მორეცადობანამ და მორეცადობანამ
ნა მას აფუცენამ კანკელისორს კანკელისორს და იფუცენ
—ბიჭ ღვამაშინს ამბავ უფეცოშინამ შიბოლოდამ იფუცენ
მორეცადობანამ და იფუცენამ იფუცენამ იფუცენამ იფუცენამ

VIII.

**სასანიანთა დინასტიის ასვლა საქართველოს
ტახტზე.**

საფორთან მოტიქულობა და საქართველოს მეფეთ მირიანის დანი-
შენის თხოვნა.—საფორის განკარგულებანი.—მირიანის საქმენი დიო-
კლეტიანეს მიერ სპარსეთთან ომების გამართვამდის.—აღანთა და
ურანგთა მოძრაობანი.

როცა აღმოსავლეთი ამგვარ მდგომარეობაში იყო, საქართველოს მეფე ასფაგური გადაიცვალა 265 წელს და ამით მოისპო არშაკუნიანთა მამრობით სქესის შთამომავლობა და ტახტის მემკვიდრეთ ამ მეფის ერთათ-ერთი ასული რჩებოდა; მაგრამ ის ჯერ ისე მცირეწლოვანი იყო, რომ იმისთანა საშიშარ ღროს მართველობის თავის თავზე მიღება არ შეეძლო. საშიშარ გარემოებათა გამო შეერთდენ ერისთავები, მოახთინეს თათბირი და გადაწყვიტეს—საფორთან მიქცეულიყვენ და ეთხოვათ, ერთ-ერთი თავის შვილთაგანი საქართველოს მეფეთ დაენიშნა და ასფაგურის ასულთან დაექორწინებია. მართველ ხალხის სახელი და მატერიალური მხარე საშიშარ მდგომარეობაში იყვენ, და ზემოხსენებული საშვალება იყო ერთათ-ერთი, რომელიც აძლევდა მას ამ მდგომარეობიდან გამოსავალ გზას. ამასთანავე ქართველი საზოგადოება იმით ინუგეშებდა თავს, რომ

თუმცა საფორი რომაელთა და იმათ პროვინციებს მცირე აზიაში უღვთოთ ეპყრობოდა, მაგრამ სომხეთში კეთილის მომქმედ სჯულის მდებელათ იჩინათავი ¹⁾.

როცა ქართველთ ელჩებმა საფორს ხალხის თხოვნა წარუდგინეს, მან კითხა: «სად არის ქალაქი მცხეთა და დიდი თუ არის იგიო; ხაზარები და ოსები რა მანძილზე ცხოვრობენ ამ ქალაქიდანო, და ქართველთ მეფის ასული რომელ დინასტიიდან შთამომავლობსო?» როცა ამ კითხვების პასუხი მიიღო, საფორი თვითონ წავიდა საქართველოს; ის კმაყოფილი დარჩა მით, რომ ყოველგან დიდის ამბით მიიღეს და დიდი პატივი სცეს მას; ის დათანხმდა ყველა თხოვნაზე და საქართველოს მეფეთ დანიშნა თავისი შვილი, შვიდის წლის შირიანი (რომელიც შეეძინა მას საყვარელ მხევალისაგან) და მიანიჭა მას სომხეთისა და ქავკასიის ყველა ხალხის პყრობის უფლება.

საფორმა რამდენიმე განკარგულება მოახთინა: შირიანისათვის მზრუნველის დანიშვნის შესახებ, შესახებ იმის აზრდისა ქართველთ თანამედროვე სჯულის კვალზე, რომელიც წარმოადგენდა ზოროასტროს სარწმუნოებასა და კერპთთაყვანისცემას, ერთათ შერეულსა, და აგრეთვე საქართველოს სხვადასხვა ნაწილებში ჯარების დაწყობის შესახებ. ამას შემდეგ კი წავიდა სპარსეთს.

¹⁾ Gibbon, *Hist. de l'emp. rom.*, ch. X.

მნიშვნელოვან დანი შედეგად იქონია
 -მომ მირიანი სწავლობდა ადგილობრივ ენას, სჯულ-
 სა და ადგილობრივ ჩვეულებათა და კიდევაც პა-
 ტივისცემით ეპყრობოდა ყველა ამას; ამგვარ ქცე-
 ვით მან მოიგო ხალხის გული და მისი სიყვარული
 დაიმსახურა და მით განამტკიცა კავშირი ახალ დი-
 ნასტიისა და ქართველთ შორის. ღაიწყო მეფობა
 თუარა, იმას მოუხთა დასაწყისშივე განუწყვეტელ
 ომების გამართვა ჩრდილოეთის ხალხებთან და გან-
 საკუთრებით ხაზარებთან, რომელთაც ის ხან ღა-
 რუბანდის კარებიდან დევნიდა და ხან ღარილის
 კარებიდან. მაგრამ სამხედრო ასპარეზზე მოღვაწეო-
 ბის დროს ის ცდილობდა აგრეთვე ციხეების გამა-
 ვრებას და ქალაქთა, ტბძართა, საკუთრებველთა და
 შარნავაზის მსასაფლაოს გამშენიერებასაც. ჰველა
 ამას გარდა ქართული მატრიანეები კიდევ მოგვი-
 თხრობს, რომ მან გაიმარჯვა სპარსეთთან ომშიო,
 როდესაც იქ საფორის შეილისშვილი ბარამი მე-
 ფობდაო, და ლაშქრობაში ბაღდათამდის მივიდაო.
 მაგრამ ამ ფაქტის შესახებ ჩვენ ვერაფერს ვპოუ-
 ლობთ ვერც სპარსელთა და ვერც ლათინთა ისტო-
 რიკოსების ნაწერებში. ეს ფაქტი ერთობ დიდია
 ქართველთ სამეფოს ჩვეულებრივ ძალასთან შედა-
 რებით, ასე რომ არ შეიძლება, ექვში არ შევიდეთ,
 რადგან უცხო ქვეყნების მწერალნი არ ამოწმებენ
 იმას. რომელმე სახელმწიფოს ადგილობრივ მატრიანეს,
 თუგინდ ძლიერ სარწმუნოც რომ იყოს, მხოლოდ
 მაშინ შეიძლება ერწმუნო, როდესაც საკუთრათ სა-

ხელმწიფოს შინაგან საქმეს ეხება, და ისიც მაშინ, თუ რომ ეგ საქმე ამ სახელმწიფოს შინაგან ძალას შეეფერის; გარეგან საქმეთა ამბავნი კი გარედანვე დამოწმებას თხოულობს.

მირიანის მეფობის დროს მოხდა ორი გარემოება, რომელიც საქართველოს დასავლეთის მაზრებს, ზღვის ნაპირათ მდებარეებს, შეეხო და რომელსაც ადგილობრივი მატრიანეები სრულიად არ იხსენიებს. ეს გარემოებანი არიან ალანთა და ფრანკთა მოძრაობანი.

პერელიანის მეფობის დროს ალანებმა დასავლეთისაკენ გაიწიეს და იქ აზოვის ზღვის მახლობლათ, გაშალეს თავიანთი კარვები. იმპერატორს უნდოდა—მოეშორებია ისინი რომის საზღვრებიდან და ამისთვის შეპირდა მათ დიდ საჩუქრებს, თუ რომ უკან დაბრუნდებოდნენ და სპარსეთს თავს დაესხმოდნენ. მაგრამ პერელიანი მალე გადაიცვალა და ეს დაპირება აღარ შესრულდა. ალანებმა ამგვარი საქციელი პირობის ვერაგულ დარღვევათ მიიღეს და გაბრაზებულებმა მაგიერის გადახთა და სასყიდლის აღება განიზრახეს. 276 წელს მათ გაიარეს აფხაზეთი და სამეგრელოსა და ქლარჯეთს შევიდნენ; ამ მაზრების აოხრების შემდეგ მათ მიმართეს პონტოს და მცირე აზიის დანარჩენ პროვინციებს. იმპერატორი ტაციტი თავდაპირველად იძულებული შეიქნა—მიეცა მათთვის დაპირებული სასყიდელი და ეთხოვა, რომ რიონის მარჯვენა ნაპირს გასული-

ყვენ; შემდეგ კი მოინდომა, ეგრძნობინებია მათთვის იმპერიის ძლევა, და ამიტომ თავისთავათ გაილაშქრა მათზე, მაგრამ, მეტისმეტ მოხუცებულობისა გამო ვერ აიტანა ამ ლაშქრობის სიძნელე და შვაგულ მკაცრ ზამთარში ძავეკასიის მთების ძირში გადაი-
ცვალა.

ბაციტის მემკვიდრეს პრობს ეშინოდა, რომ აღიანები ხელახლავ არ შესეოდენ რომის პროვინციებს, და ამიტომაც, საზღვრების მცველთა გასაძლიერებლათ, იმავე წელს პონტოს აღმოსავლეთის ნაწილებში დაასახლა ურანკები, რომელთაც ის ენდობოდა. მაგრამ ურანკებმა დაიმორჩილეს გემები, რომელიც პონტოს ერთს ნავსადგურთაგანში იყო გაჩერებული ლუზებით, და გაემართენ ძლარჯეთისა და სამეგრელოს განაპირებისაკენ; რიონის შესართავთან რომ მიაწიეს, შემდეგ გაშლილ ზღვაში შევიდენ და ბოსფორის ზღვისყელით გასწიეს მეროპისაკენ და გზა-გზა თავს ესხმოდენ და აოხრებდენ ყველა ქვეყანას, რომელსაც კი შეხვდებოდენ ¹).

რადგან ქართველთ მატიანენი ამ ფაქტებისას არაფერს ამბობენ, ამიტომ ჩვენ არ შეგვიძლია იმის გამორკვევა, თუ რა მონაწილეობას იღებდა შირიანი ამ საქმეებში.

1) Gibbon, *Hist. de l'emp.*, ch. XII.

IX.

რომაელთ ომი სპარსეთთან და ამ ომის გავლენა საქართველოზე.

ტირიდატის დანიშვნა სომხეთის მეფეთ.—სომხეთის გათავისუფლება.—ტირიდატის შესევა საქართველოს.—ქართველთა და სპარსელთა შეერთება და ტირიდატის განდევნა სომხეთიდან.—რომაელთა და სპარსელთა ჩხუბი სომხეთისათვის.—ნიზიზისის ზავი.

იმ დროს, როდესაც საქართველო, თვით ქართველთავე მოწმობით ბედნიერ მდგომარეობაში იყო, მისი მეზობელი ქვეყანა სომხეთი უცხო ქვეყნის ხელში იყო ნახევარ საუკუნის განმავლობაში და რომის იმპერიის აღმოსავლეთის მაზრებს შორის იგიც საჯიბრო საგანს შეადგენდა რომაელთა და სპარსელთ შორის. თუმცა ავრელიანის, პრობისა და ჭარის ომებმა სპარსელთ ძლიერება და სასანიანთა უძლიერელობაზე შემდგარი აზრი შესანიშნავათ შეარყია, მაგრამ ამ ომებმა ვერ შესძლო სომხეთის ავტონომიის აღდგენა. ბოლოს იმპერატორმა დიოკლეტიანემ დააფასა ტირიდატის ნამსახური და ბევრჯერ გამოეცადა მისი ერდგულობაც, და ამიტომ 287 წელს სომხეთის სამეფოს შესახებ ინვესტიტურა უბოძა ბატონიშვილს ტირიდატს და გავზავნა ის აღმოსავლეთს.

ტირიდატის გამოცხადება სომხეთის საზღვრებ-

ში ხალხმა დიდის აღტაცებით მიიღო და ამით დაამტკიცა, რომ ის აღჭურვილი იყო თვისის თავისუფლებისა და მემკვიდრე მეფეების უფლებათა დაცვისათვის. ტირიდატი თავდაღმა ამხობდა ყველა დაბრკოლებას, ასე რომ სპარსელებმა მისი წინააღმდეგობა ვერ შესძლეს და იძულებული შეიქნენ, საჩქაროთ გაქცეულიყვნენ. სომხეთის აზნაურნი სიხარულით მიისწრაფოდნენ ტირიდატის დროშისაკენ, და მის ღირსებებით გატაცებულნი, მზათ იყვნენ სამსახურისათვის. რამდენმე ხანს ისე იღბლიანათ მიდიოდა ტირიდატის საქმე, რომ არათუ გარეკა სომხეთიდან თვისის სახლისა და თავის ხალხის მტრები, არამედ ასურეთსაც შეესია, რადგან შურის ძიების ეინით აგზნებული ქონდა გული. მაგრამ დიდი ხანიც არ გასულა, რომ ბარამმა, რომელიც სპარსეთში მეფობდა 276 წლიდან 293-მდის ¹⁾ შეუსია ტირიდატს ყველა თავისი ჯარი და დაატოვებია მას სომხეთი: ტირიდატი იძულებული შეიქნა, დაეტოვებია სომხეთი და ხელმეორეთ შეეფარებია თავი იმპერატორთა კარზე ²⁾. შართველთ მათიანენი ამ გარემოებათა კიდევ უმატებენ, რომ მოიღდა ფეხი სომხეთში თუ არა, ტირიდატი რომაელთ ჯარების შემწეობით შეესია საქართველოს და ყველაფერი

¹⁾ *Jonis Dubeux; l'Univers, la Perse, p. 312 et 313.*

²⁾ *Gibbon, ch. VIII.*

ააოხრა, გარდა ციხეებისა და ქალაქებისა, რომლებ-
შიაც თავშეთარებული იყვნენ ადგილობრივი მცხო-
ვრებლებიო. ამის სამაგიეროთ, სპარსელთა შემწეო-
ბით, შირიანი მსგავსათვე მოქცა სომხეთსო. ამგვა-
რათ ამ მეფეთა შუღლი იმ დრომდის გაგრძელდა,
სანამ შირიანი არ შეუერთდა სპარსელთ, მათგანვე
გამოწვეული, და სანამ შეერთებულ ძალით ტირი-
დატი სომხეთიდან არ განდევნაო.

ღიოკლეთიანე თანაუგრძნობდა ტირიდატს და
მას ესმოდა აგრეთვე სომხეთის განთავისუფლების
სარგებლობა, ამას გარდა ის კიდევაც შიშში იყო
ნარცეზის მუდმივ წარმატების გამო და ყველა ამ
გარეწობებამ იძულებული გახადა ის, გადაეწყვიტა
სპარსეთთან ომი. 296 წელს ღიოკლეთიანე დროე-
ბით გადაესახლა ანტიოქიას ¹⁾ და იქიდან გაგზავნა
ჯარები თავის მხნე ამხანაგის კეისარ ბალერის წი-
ნამძღოლობით ბარამ III-ის მემკვიდრის ნარცეზის
წინააღმდეგ. ²⁾ ეს ლაშქარი მესოპოტამიის ქვეყნით
წავიდა, მაგრამ ძლიერ დაბრკოლდა: რომის სარ-
დალმა და მასთან ტირიდატმაც ლტოლვით უშვე-
ლეს თავს და ჯარების უმეტესი ნაწილი უბედურე-
ბის მსხვერპლათ დატოვეს. ღიოკლეთიანე ამ გარე-
მობით არ შეშინებულა: მან შეკრიბა თავისი ვე-

¹⁾ *Dictionnaire universel de l'hist. et de géogr., ed. par Bonilbet, p. 673.*

²⁾ ნარცეზი მეფობდა 294 წლიდან 302-მდის; *Jouis Da-beux, p. 313.*

ტერანები, ჩააბარა იმავე ზალერის და უბრძანა — წარსულიყო სომხეთით და აღედგინა რომის ჯარის სახელი და თვისი უწინდელი დიდება. სომხების ერთობრივისა და ენერგიულ დახმარებით ზალერი უეცრივ თავს დაესხა სპარსელთა ბანაკს, სადაც წარცეზი იყო, და სრულიად მოაოხრა იგი: დაჭრილი მეფე მიდიის ველებში გაიქცა და გამარჯვებულს მიუტოვა მთელი თავისი ოჯახი და აუარებელი განძი.

ამ ბრწყინვალე გამარჯვებას შედეგათ მოყვა ქალაქ ნიზიბისში შეკრული ზავი სპარსელთა და რომაელთ შორის. ამ ზავის უმთავრესი პირობანი იყვენ შემდეგნი: პირველი, უნდა განეახლებიათ სომხეთის სამეფო ტირიდატისა და მის შთამომავლობის ხელთ ქვეშ, და მეორე, იმპერატორებს უნდა გადაცემოდათ «საქართველოს მეფეების დანიშვნის უფლება, რადგან აზიაში რომაელთ მეუფეების ძლიერება და სიმტკიცე ბევრნაირათ იყო ამაზე დამოკიდებული» ¹⁾.

¹⁾ *Gibbon, Hist. de l'emp. rom. ch. XIII.*

X

საქართველოს უმსახავი გარემოებანი ნიჟი-
ნის ჯავიდან მოკიდებული ქართულთ მიერ
ქრისტიანობის მიღებადის.

საქართველოსა და სომხეთს შორის მშვიდობიანობის დამყარება მათის მეფეების ნათესაობრივ კავშირის მეოხებით.—სამფლობელოთა დანაწილება მათ შორის და მათ ნათესავთა შორის.—მირიანისა და ტირიდატის ერთმანეთის დახმარება მთიელთა და სპარსელთ წინააღმდეგ ომებში.

თანამომდევარ თავში მოყვანილი გარემოებანი ქართველთ მატიაწებში თავიანთ აწერილობით არ ეთანხმებიან რომაელებისა და სომხების მწერალთა აწერილობას; ამგვარი უთანხმოება ახლანდელ დროშიაც ჩვეულებრივი მოვლენაა და ხშირად შეგხვდებათ იგი სხვადასხვა მოჩხუბარ ხალხთა სამხედრო რეალაციებში. მაგრამ ეს ერთი გარემოება კი გვაკვირებს, რომ ლიოკლეტიანე იმპერატორის მაგიერ ეს მატიაწები ყოველგან ქოსტანტინეს იხსენიებს, იმგვარათვე, როგორც მე-VIII თავში საფორის მაგიერ მამა მისი არდშირია მოხსენებული. მსეც კია, რომ, თუ გარემოებათა თანდათანობას და მათ მსგავსებას მივაქცევთ ყურადღებას და თუ რომ საერთოთ მიღებულ ქრონოლოგიას ვიქონიებთ მხედველობაში, იმ შემთხვევაში ყველა ამ შეცთობის გასწორება ძლიერ ადვილია. ამგვარათ, გარემოებათა

ზოგიერთი წვრილმანები, ხსენებულ მატრიანებში მოხსენებული, რომელიც უფრო საქართველოს შეეხება, ვიდრე სხვა სახელმწიფოებს, და რომლის შესახებაც სხვა ხალხების ისტორია არაფერს ამბობს, — მხოლოდ რამდენათმე არის დასაჯერებელი.

ეს მატრიანები მოწმობს, რომ სპარსელებთან გამარჯვებას შემდეგ იმპერატორმა დაიმორჩილა მირიანი და მოინდომა მის მორჩილებისა და აღმოსავლეთში მშვიდობიანობის მკვიდრ საფუძველზე დაყენება და ამიტომ მისი შვილი ბაქარი ამანათათ წაიყვანა რომსაო და მირიანი ტირიდატს დაამოყვრა მით, რომ იმის მეორე შვილს რევს შერთო სომეხთა მეფის ასული სალომეო. იმპერატორს სურდა, რომ ამ ორ მეფეს შორის მოესპო დაეა იმათ სამფლობელოთა საზღვრების გამო, და ამიტომაც დაადგინა, რომ არეზის აუზის მიწები სომეხთ მეფის უფლებაში ყოფილიყო, და ის მიწები კი, რომელსაც მტკვარში ჩამავალი მდინარეები რწყავს, — მირიანისაო; ამ უკანასკნელის სამფლობელოში შეიტანა მან აგრეთვე დასავლეთის საქართველო ინგურის მდინარემდისო. მირიანმა კი თავის მხრით ძახეთი თავის შვილს, ტირიდატის სიძეს, რევს მისცა სასარგებლოთ, და ხუნანის ციხესა და ბარდავის ქალაქს შუა მდებარე ადგილები, ე. ი. აწინდელი ზანჯის ველი — თავის სიძეს, სპარსეთის მეფის ნათესავს შეროხსაო.

ეს ზავის წვრილმანები ჩვენ კიდევ იმიტომაც

მიგვაჩნია შესაძლებელათ, რომ ისინი სრულიად ეთანხმებიან ღიოკლექტიანეს ხასიათს: იმას ძლიერ უყვარდა სომეხთ მეფე ტირიდატი, დაწმუნებული იყო, რომ იგი რომის ერთგული იყო და აგრეთვე იმის გაქვრეტაც შეეძლო, რომ მირიანისა და ტირიდატის შესათანხმებლათ უმჯობესი იყო ნათესაობრივი კავშირი, ვიდრე ნაძალადევი პოლიტიკური კავშირი.

ღიოკლექტიანეს ანგარიში გამართლდა: მირიანი იმ დროიდანვე ტირიდატის გულითადი მეგობარი შეიქნა, — ამას ამტკიცებენ სომეხთა მემატრიანენი: ისინი მოგვითხრობენ, რომ ტირიდატი ერთხელ რომს მიდიოდა ძოსტანტინე იმპერატორის სანახავათო და გზაზე დაეწია მას მირიანის შიკრიკი და შეატყობია, რომ სპარსეთის მეფის საფორ II-ის ჩაგონებით ჩრდილოეთის ხალხები შეესიენ მის (მირიანის) საბძანებელს, ძარანამდის მივიდენ და მცხოვრებნი ზოგნი დახოცეს და ზოგნი ტყვეთ წაიყვანესო. ტირიდატი იმ წამსვე უკან დაბრუნდა და ჯერ მომხმარე ჯარი გაუკზავნა მირიანს და შემდეგ თვითონ წავიდა ჩრდილოეთის ხალხების დასასჯელათო. აგრეთვე. როცა ტირიდატმა სპარსეთს ჩხუბი გაუმართა, მირიანმაც თავის მხრათ იმის ჯარებს თავისი ჯარებიც შეუერთა და სომეხების ერთის რაზმის წინამძღოლობა თვითონ იკისრა.

საქართველოს ძველ ისტორიის
დაბოლოება.

ჩვენ ამით ვაჩვენებთ საქართველოს ძველ ისტორიას, რომელიც შეიცავს იმ დროს, როდესაც ამ ქვეყანაში წარმართობის სარწმუნოება მეუფობდა; ჩვენის წერალების შემდეგ რვეულში ჩვენ დავიწყებთ საშკალო საუკუნეთა ისტორიას. ძველის ისტორიის საზღვრათ ჩვენ ავირჩიეთ ქრისტიანობის მიღების ეპოქა. სარწმუნოებაზეა დამოკიდებული მთელი შინაგანი ცხოვრება იმ ხალხებისა, რომელთა განათლებასა და ზნეობრივ განვითარებას იქამდის არ მიუწევიათ, რომ მათ შეეძლოთ კაცის სურვილსა და მოქმედების მართვა. სხვადასხვა გზით საქართველოს შემოიტანეს სხვადასხვა სარწმუნოებრივი სწავლა, მაგ.: ეგვიპტელების, ზოროსტროსი და ბერძნების, და ამ სხვადასხვა სწავლამ იმგვარათ შეარყია ერთმანეთის ღირსება, რომ ქრისტიანობის მიღებამდი ქართველებს თითქმის არაოდეს არ ქონიათ განსაზღვრული სარწმუნოებრივი სისტემა. რადგან სარწმუნოებრივი სისტემები ასე სუსტი იყო, საქართველოს ბუნებას ყოველთვის ძლიერი გავლენა ქონდა ხალხის გონების წარმოდგენაზე და ამიტომაც ცრუმორწმუნეობა მსცოვანთა უმთავრეს სწავლათ გადაიქცა. რომაელებს საქართველოსთან ქონდათ მრ-

მოსვლა, — და რამდენათ მტკიცე ყოფილა ეს მიმო-
სვლა, იმისგან სჩანს, რომ ლათინურ ძირის სიტყვე-
ბი ფრიად ბევრი შესულა ქართველთ ენაში. მაგრამ
ეს მიმოსვლა გაიმართა ციკრონის თანამედროვე
პირების დროს, როდესაც რომაელნი, განათლები-
სა გამო, სრულიად გულგრილათ უყურებდნენ წარმართ-
თა სწავლას, რომელსაც, შლოსერის სიტყვით, მხო-
ლოდ პოეტური ხასიათი ქონდა. მაშასადამე, რო-
მაელთ არ შეძლებიათ რაიმე განსაზღვრულ სა-
რწმუნოების მიცემა ქართველებისათვის. ამგვარათ,
იმ დროს, როდესაც კანონი, მეცნიერება და ხე-
ლოვნება განსაზღვრულ სახეს აღიევდნენ რომაელთა
ქვეშევრდომ ხალხებს, — საქართველოს, ქრისტიანო-
ბის მიღებამდის, გარკვეული სარწმუნოებაც არ ქო-
ნიათ, და ამიტომაც არ შეიძლება, რომ იმას სრუ-
ლიად საკმაო პრაგმატული ძველი ისტორია ქონდეს.

შიუხედავთ ამისა, საქართველოს ძველ ისტო-
რიას ორგვარი ინტერესი აქვს: ერთი — საზოგადო
იმის განო, რომ ის გვიხატავს, თუ რა მნიშვნელო-
ბა ქონია ძველ დროში საქართველოს, და მეორე —
კერძო მით, რომ ძველ დროის გარემოებათა აწე-
რილობანი მოყავს.

ძველ დროის მსოფლიო ისტორიაში საქარ-
თველოს დიდი მნიშვნელობა ქონდა ეთნოლოგიუ-
რის, კომერციულისა და სამხედრო-პოლიტიკურის
მხრით.

საქართველოს ტერიტორია ხალხთა ნათესავის

აკენს წარმოადგენს, ან და ამ აკენის ძლიერ
ხლობელი მეზობელია. თუ რომ ამ ქვეყნის პირვე-
ლი მკვიდრნი გამოიკვლიეს, მაშინ ბევრის სხვა
ხალხის დასაწყისიც ამოჩნდება, — იმ ხალხებისა, რო-
მელნიც წინეთ არსებობდენ ან რომელნიც ახლაც
არსებობენ. ეს მხარე ჩიონისა და მტკვრის საშვა-
ლებით, ორს იმისთანა ზღვას აერთებდა, რომელიც
თავის ნაპირებით უშორეს ქვეყნებს სწვდებოდა, და
აგრეთვე ესვე ქვეყანა, მთებში გასავალ გზების წყა-
ლობით, ხველეთით აერთებდა ორ ქვეყნის ნაწილს —
აზიასა და ევროპას. ამგვარის სასარგებლო მდებარე-
ობით მან ადრე მიიქცია აღმოსავლეთისა და და-
სავლეთის ფრიად მომჭირნე ხალხების ყურადღება,
და ამის გამო საქართველო ძველ დროის აღებ-მი-
ცემობის შუაგულ ადგილათ გადაიქცა.

მთებში გასავალი გზები საქართველოს მეფეე-
ბის ხელში იყო და ისინი თავიანთ ნებაზე კიდევაც
აღებდენ ამ გასავალებს და კიდევაც კეტავდენ. რო-
დესაც მოესურვებოდათ, მაშინვე შეეძლოთ — მო-
ეწვიათ ძავკასიის მთების მცხოვრებნი და სრულიად
მოეფინათ მთრატისა და ტიგრის ხეობანი; ამიტომაც
ამ მდინარეთა შუა მდებარე ადგილები ან ნეიტრა-
ლათ ითვლებოდა და ან მცირე აზიისა და სპარსე-
თის მფლობელთა შორის სადაოთ. ძირისაგან და-
წყებული დიოკლეტეტიანემდი ვერცერთმა დამპყრო-
ბელმა ვერ შესძლო ამ საზღვარს იქათ გაცილება,
სანამ თავდაპირველათ არ ჩაიგდო ხელში საქართვე-

ლო. მაგრამ სპარსელებსა და რომაელებს ეძნელე-
ბოდათ იმის ხელში ჩაგდება.

საქართველოს ძველი ისტორია კერძოთ საყუ-
რადღებო უნდა იყოს—როგორც იმისთანა ხალხის
ისტორიის დასაწყისი, რომელიც თუმცა რიცხვით
ჩვენს დროში ერთის მილიონის მეტს არ შეადგენს,
მაგრამ რომელსაც რამდენმე საუკუნის განმავლო-
ბაში თავგადადებით უბრძოლია აუარებელ ხალხის
პირისპირ და თავისი ეროვნება დაუცავს.

პირველი რეჟულის დასასრული

პირველი რეჟული	1
მეორე რეჟული	11
მესამე რეჟული	20
მეოთხე რეჟული	30
მეხუთე რეჟული	40
მეექვსე რეჟული	50
მეშვიდე რეჟული	60
მეთვრამეტე რეჟული	70
მეცხრამეტე რეჟული	80
მეოცე რეჟული	90
მეორეცხრამეტე რეჟული	100

უმთავრეაი უმცრომეაი.

მე-10 გვერდზე გამოშვებულია მთელი შენიშვნა:
 „ამ საუკუნოებში, როგორც გადმოცემა ამბობს,
 შემდეგი ციხე-ქალაქები აუშენებიათ: **ჭართლი**, **სამ-**
შვილდე (მრბისი), **მტკვრის-ციხე (ხუნანი)**, **ჭერე-**
თი, **მცხეთა**, **ზაჩხანი (სანადირო-ქალაქი)**, **დელა-**
ციხე, **ბოსტან-ქალაქი (რუსთავი)**, **ჩელტი**, **მძრხე**,
თუხარისი, **წუნდა**, **პრტანი (ჭაჯთ-ქალაქი ანუ ბუ-**
რი), **შფლოს-ციხე**, **ურბნისი და ქასპი“.**

გვ.	დაშუქდილია:	უნდა იყოს:
13	გაჩენილია	გაჩენილა
22	რამდენდთმე	რამდენათმე
23	კიმერიელეები	კიმერიანები
27	საქართველს	საქართველოს
29	კოლხიდები	კოლხები
29	ადაროდიელეები	ადაროდიანები
33	ზირკანიაში	ჭირკანიაში
39	არამედ ანტიგონის	ანტიგონის
50	ცნებებით	ცხენებით
63	ღარუბანდოს	ღარუბანდის
76	სამეფოს	სამეფოს
76	ფარნაჯი	ფარნაჯომი
94	სილა	სულა

გვ.	დაბეჭდილია:	უნდა იყოს:
121	პერეოდი	პერიოდი
123	საზღვართ	საზღვრათ
124	წიგონდას	წუნდას
126	ნალაფევი	ნალაფევი
132	ძალსა	ძალასა
140	სკანდივიაში	სკანდინავიაში
143	Jonis Dubent	Louis Dubeux
144	მთიოპლამდი	მთიოპიამდი
145	ტიტულის	ხარისხის
145	თავდაპირველათ დასაწყისში	დასაწყისში
147	Debeu	Debeau
148	ამ გარემოებათ ამბავი	ამ გარემობათა ამბავი
152	ახალ დინასტიისა	ახალ დანისტისა
156	Jonis	Louis
157	Bonilbet	Bouillet
157	Iouis Dabeux	Louis Dubeux
158	წარსულიყო	წასულიყო
159	რელააციებში	რელაციებში

გვ. რ. დი:

	მთარგმნელისაგან	3
I.	ძარაველ ხალხის მომდინარეობა და მისი დასახლება ქავკასიაში	5
II.	ხაზარების შემოსევა	21
III.	წიშლადიანთა და ძაიანიანთა დინასტიების მეცადინეობა საქართველოში გაბატონებისათვის და მათი მფლობელობა საქართველოში	25
IV.	ზღმოდცემანი ალექსანდრე მაკედონელზე და მის მოადგილე აზონზე ქართველების სამეფოს დაარსებამდი	35
V.	სამეფოს დაარსება	46
VI.	გეოგრაფიული მიმოხილვა იმ დროის საქართველოსა, როცა იქ მონარქიული მართველობა დაარსდა	55

საქართველოს ძველი ისტორია.

I.	ბარემოებანი სამეფოს დაარსებიდან რომის ომებამდის	76
II.	რომაელთ ომების ეპოქა საქართველოში.	91
III.	ბარემოებანი არტაგის სიკვდილს შემდეგ ფარსმან I-ის გამეფებამდის	105
IV.	ფარსმან I-ის მეფობის პერიოდი.	110
V.	ღუარქიულ მართველობის პერიოდი	121

7/167

ქუთაისის ამხანაგოების გამოცემანი:

	ფასი.
1. სურათები ჩვენის ხალხის ცხოვრებიდან ღუფუ შუგრულისა	30 კ.
2. ლედა-შვილის თავ-გადასავალი (პუენინის და ანდის შოები) დუ-ამინისისა.	15 »
3. მწირი ლერმონტოვისა ნათარგმნი გრ. აშაშიძის შიურ.	10 »
4. სვანური ზღაპრები შეკრებილი თავი- სუფალი სვანის შიურ	30 »
5. შილჰელმ ტელი (შილლერიდგან) ითსუშ სანუშლიძისა	15 »
6. ბურგენ რაინდი (ლეგენდა) ცასელისა.	30 »
7. თხზულებანი გ. წერეთლისა I.	60 »
8. ჰაერი და სითბო შივოტოვსკისა ნა- თარგმნი გ. შარაშიძისაგან.	15 »
9. თხზულებანი გ. წერეთლისა II	60 »
10. საქართველოს ისტორია თავადის ს. შარათაშვილისა ნათარგმნი ს. სუნდაბისაგან I	30 »

შანი 30 კ.
